

КУШИК Андрій Миронович

**Проблеми реституції та міжнародний захист
історико-культурного надбання в умовах
збройних конфліктів / Problems of Restitution and
International Protection of Historical and Cultural
Heritage in the Context of Armed Conflicts**

спеціальність: 291 - Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії

освітньо-професійна програма - Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії

Кваліфікаційна робота

Виконав студент групи
МВСКм-21
А. М. Кушик

Науковий керівник:
к.пол.н., Б. В. Ференс

Кваліфікаційну роботу
допущено до захисту:

" ____ " _____ 20__ р.

Завідувач кафедри
_____ **О. І. Тулай**

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ МІЖНАРОДНОГО ЗАХИСТУ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ	6
1.1. Загальний огляд наукових досягнень за темою дослідження, обґрунтування основних його напрямків	6
1.2. Генеза міжнародного регулювання захисту культурних цінностей у зв'язку зі збройним конфліктом	14
Висновки до розділу 1.....	24
РОЗДІЛ 2. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО ЗАХИСТУ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ У ЗВ'ЯЗКУ ЗІ ЗБРОЙНИМ КОНФЛІКТОМ	27
2.1. Міжнародний захист культурних цінностей у зв'язку зі збройним конфліктом	27
2.2. Інститут міжнародно-правового захисту культурних цінностей у зв'язку зі збройним конфліктом.....	31
Висновки до розділу 3.....	34
РОЗДІЛ 3. МІЖНАРОДНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗАХИСТУ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ У ЗВ'ЯЗКУ ЗІ ЗБРОЙНИМ КОНФЛІКТОМ	35
3.1. Тенденції розвитку міжнародних норм, що регламентує захисту культурних цінностей у зв'язку зі збройним конфліктом	35
3.2. Неспеціальний договірний міжнародно-правовий захист культурних цінностей у зв'язку зі збройним конфліктом.....	43
Висновки до розділу 3.....	48
ВИСНОВКИ	49
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	52

ВСТУП

Актуальність теми. Перетворення характеру збройних конфліктів несе закономірність вироблення нових підходів щодо використання гуманітарних договірних та звичаєвих правил, у тому числі норм захисту культурних надбань. На дану проблему звертають увагу ООН, ЮНЕСКО, інші міжнародні урядові та неурядові організації. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 12 грудня 2012 р. та доповіді Генерального директора ЮНЕСКО підтверджують актуальність питання міжнародно-правового захисту культурних цінностей, зважаючи на збройні конфлікти, під час яких було завдано значної шкоди культурній спадщині людства. Це свідчить про нагальність пошуку міжнародних механізмів захисту культурних цінностей у зв'язку зі збройними конфліктами, що відповідають вимогам сьогодення.

Проблему міжнародного захисту культурних цінностей у зв'язку зі збройним конфліктом розробляли представники української науки: В.І. Акуленко, В.А. Василенко, І.Б. Дацків М. Карпенко, Б.М. Клименко, В.М. Лисик, В.В. Максимова, О.І. Мельничук, В.М. Репецький, С.О. Кот, О.К. Федорук та закордонні дослідники: А.І. Абашидзе, А.В. Антонова, А.А. Ахметзянов, П. Бойлан М.М. Богуславський, П. Бойлан, Ф. Буньон, М.К. Вернон, А.Ф. Врдоляк, П. Гестербліт, Л.Н. Галенська, П. Ішвара Бат, Т.Г. Каткова, Г. Кардучі, Р. О'Кіфі, В. Ковальські, Р. Масталір, В. Маїнетті, Р.Є. Нахлік, Н.А. Потапова, Е.А. Поснер, Дж. Томан.

Мета дослідження – міжнародне регулювання захисту історико-культурних цінностей у зв'язку зі збройним конфліктом.

Зазначена мета досягається через постановку та вирішення таких основних **завдань**:

здійснити огляд наукових досягнень за темою дослідження, обґрунтувати його основні напрямки, методологію;

простежити еволюцію, сучасний стан та тенденції розвитку міжнародного права захисту культурних цінностей у зв'язку зі збройним конфліктом;

ідентифікувати базовий поняттєво-термінологічний апарат міжнародного захисту культурних цінностей у зв'язку зі збройним конфліктом, визначити найбільш оптимальний термін для позначення об'єкту міжнародного захисту;

дослідити історію та динаміку міжнародного регулювання захисту історико-культурних цінностей у зв'язку зі збройним конфліктом;

встановити доцільність застосування компенсаторної реституції за діючим міжнародними нормами;

Об'єктом роботи є міжнародне регулювання захисту культурних надбань.

Предметом роботи є проблемні аспекти реституції та міжнародний захисту історико-культурних цінностей у зв'язку зі збройним конфліктом.

Методи дослідження. Філософські методи пізнання (діалектичний, аналітичний, феноменологічний, герменевтичний) визначають загальну стратегію дослідження.

За допомогою історичного методу досліджено витoki сучасного міжнародно-правового регулювання. Лінгвістичний метод став у нагоді для аналізу термінології, використаної у роботі. Системно-функціональний метод дозволив представити систему міжнародного захисту культурних цінностей у вигляді комплексу взаємозв'язаних та взаємообумовлених міжнародних норм та інститутів, пов'язати їх із доктринами та течіями, що визначають правову позицію держав світу.

Широко застосовуються загальнологічні методи: індукція та дедукція, аналіз та синтез, абстрагування, ідеалізація, аналогія.

Наукова новизна одержаних результатів визначається тим, що у роботі подано обґрунтування міжнародного регулювання захисту культурних надбань у зв'язку зі збройним конфліктом. Обґрунтовано виділення трьох історичних модифікацій компенсаторної реституції: Версальська модифікація – це встановлені після Першої світової війни правила щодо компенсаторної реституції, якими передбачалася можливість заміни культурних цінностей лише в разі їх знищення; Ризька модифікація – це встановлені Ризьким мирним договором 1921 р. правила, за якими компенсаторна реституція визнається

можливою у випадку належності певних об'єктів до цілісних колекцій; Берлінська модифікація – це процедура, введена в дію рішеннями Чотирьохсторонньої комісії та мирними угодами з союзниками Німеччини, що полягала в можливості заміни як знищених, так і втрачених безслідно культурних цінностей;

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості використання викладених у дослідженні висновків у науково-дослідній роботі для подальшого розвитку міжнародних норм щодо реституції історико-культурних цінностей.

Публікації. Кушик А. М. До питання міжнародного захисту культурних цінностей у воєнний час // Цифровізація науки та сучасні тренди її розвитку: матеріали VII Міжнародної студентської наукової конференції, м. Полтава, 27 вересня, 2024 рік / ГО «Молодіжна наукова ліга». Вінниця: ТОВ «УКРЛОГОСГруп», 2024. С. 72–73. Кушик А.М. Міжнародний захист історико-культурних цінностей під час збройних конфліктів // IV Міжнародні наукові читання імені Богдана Гаврилишина: збірник матеріалів (м. Тернопіль, 28 листопада 2024 року. Тернопіль: ЗУНУ, 2024.

Структура роботи. Випускна кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг кваліфікаційної роботи становить сторінок 57, з них основний текст 51 сторінка, список використаних джерел налічує 59 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ МІЖНАРОДНОГО ЗАХИСТУ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ

1.1. Загальний огляд наукових досягнень за темою дослідження, обґрунтування основних його напрямів

Наукове осмислення необхідності захисту історико-культурних цінностей в разі збройного конфлікту є підґрунтям розвитку вказаного міжнародно-правового інституту, яке зробило можливим поступову проліферацію міжнародних норм, які обмежують свавілля воюючих сторін в період збройного конфлікту.

Перші абстрактні думки щодо необхідності піклуватися про цивільну власність ворога можливо знайти працях китайських учених Сунь У та Сунь Цзи, що датовані VI ст. до н.е. Так, Сунь У, в праці «Про воєнне мистецтво», закликали військових не руйнувати без потреби майна своїх противників [1, с. 78]. Грецький літописець Полібій, у II ст. до н.е. наголошував: «Я сподіваюсь, що майбутні завойовники навчатися не розоряти міста, що їм підкорилися, що вони будуть стримуватися від прикрашання своїх країн за рахунок бід та нещасть інших народів» [2, с. 7]. Протести проти пограбування переможених держав та вивозу історико-культурну цінність, зустрічаються і в промовах Цицерона. Він критикував римлян за руйнування Карфагену, адже таке руйнування не було викликано ні воєнною, ні політичною необхідністю, однак призвело до знищення великої кількості бібліотек, а також й інших будівель [2, с. 524-525]. У релігійних текстах ісламу є норми щодо захисту культових будівель християн та іудеїв. У своїх настановах тесть пророка Мухаммеда, халіф Абу-Бакра ас-Сіддіка (623 – 634 рр.), зазивав своїх воїнів під час захоплення Сирії та Іраку не чіпати монахів, що зустрінуться по дорозі та не руйнувати їх монастирів. Подібного захисту вимагав у «Книзі про земельний податок» Абу-Юсуф Якуб для християн Наджрана закликав у будь-якому разі не чіпати місць відправлення віри [4, с. 7].

В більш пізні часи, основоположники науки міжнародного права, А. Джентілі, Г. Гроцій та Е. Ваттель, зверталися до проблеми надання привілейованого статусу об'єктам культури під час збройного конфлікту. В роботі Джентілі «Про право війни» (1598 р.) вперше ставиться питання про захист історико-культурних цінностей, без ототожнення їх із культовими спорудами. Одним із постулатів праці А. Джентілі є недопущення розкрадання культурних цінностей під час війни [5].

Емер де Ваттель (1714 – 1767 рр.) у своєму знаменитому трактаті «Право народів, або принципи природного права, що застосовуються до поведінки і справ націй і суверенів» переймається долею культурних цінностей. У параграфі 168 зазначав: «З якої б причини не грабувалась країна, на її території повинні бути збережені будівлі, що роблять честь людству та не надають додаткової моці ворогу. Що за користь у їх знищенні? Один лише ворог людства здатний безглуздо позбавити людей цих пам'ятників мистецтва, цих зразків художнього смаку» [2, с. 521].

Видатний французький письменник та мислитель XVIII століття Жан-Жак Руссо, в фундаментальній праці «Про суспільний договір», сформулював принципи відмінності між військовими та цивільними об'єктами та необхідності особливого захисту надбання людства, а саме історико-культурних цінностей [6, с. 223]. Тезу Ж-Ж. Руссо про необхідність відмежування приватної та публічної власності згодом використав у своїй промові Генеральний прокурор французького призового суду Порталіс [7, с. 259].

Ще один представник швейцарської юридичної науки, Й. Блюнчлі, зазначав, що «переміщення історико-культурних цінностей чи документів, що представляють художній інтерес, хоча до цих пір були звичним явищем, вже розглядаються суспільною думкою як акти вандалізму, тому що предмети мистецтва не мають прямого зв'язку з цілями, що переслідуються державами, коли вони вступають у війну, але є внутрішніми пам'ятками мирного розвитку націй». Засновник Міжнародного комітету червоного хреста та перший лауреат Нобелівської премії миру, А.Дюнан, не залишився осторонь питання захисту

культурних цінностей під час війни: «Ми намагаємося перевершити один одного в руйнуванні найкрасивіших шедеврів, якими гордиться цивілізація. Але варто пам'ятати, що цивілізація, якою ми зараз гордимся, не стане безсмертною завдяки нашому мілітаризму, пошановуванню військових бездарів, які складають нижчу частину військової касты» [8, с. 15-16].

Зауважмо, що вивчення будь-якого питання міжнародного права пов'язане із іменем Ф. Мартенса. Який був одним із ініціаторів скликання Брюсельської конференції, що зібрала представників 15 найвпливовіших на той час держав. Метою даної конференції було вироблення універсальної Конвенції про закони та звичаї сухопутної війни на основі Петербурзької конвенції 1868 року, Кодексу Лібера, а також звичаєвого права. Нажаль через неготовність окремих країн-учасниць (передусім Англії) прийняти єдині уніфіковані правила ведення збройного конфлікту, підсумковий документ конференції, був оформлений у вигляді декларації, а не конвенції як це передбачалось на початку. Однак, як зазначав Ф.Мартенс у своєму науковому дослідженні «Сучасне міжнародне право цивілізованих народів», Декларація справила значний вплив на розвиток права війни: «здобутки брюссельської конференції ніколи не будуть забуті, завжди будуть мати великий вплив на військові дії». Відтак, певні статті документу стосувалися захисту культурних цінностей. Відтак, крім заключного документа Брюсельської конференції, Ф.Ф.Мартенс був одним із авторів Гаазьких конвенцій 1899 та 1907 років [8, с. 16].

Проблема захисту історико-культурних цінностей від небезпек війни стала ідеєю всього життя відомого російського живописця, громадського діяча та М. Реріха. У 1915 році художник направив листа до російського імператора Миколи II із закликом вжити всіх можливих заходів для забезпечення міжнародного захисту культурних цінностей: «Ідея про збереження мистецьких та наукових цінностей, насамперед полягає у створенні міжнародного імпульсу до оборони всього самого дорогоцінного, чим живе людство. Якщо знак Червоного Хреста всім нагадує про гуманність, то такого ж змісту знак повинен говорити людству про скарби прекрасні» [9, с. 609-610]. Цей лист: «став логічним продовженням

позиції художника щодо необхідності створення універсального міжнародно договору по захисту історико-культурних цінностей, що була вперше озвучена М. Реріхом ще у 1904 році у спеціальній доповіді російському імператору. Критичну масу прихильників своєї ідеї М. Реріх здобув лише у 30-х роках минулого століття, коли й був прийнятий пакт його імені. Дослідження М. Реріха стали одним із стовпів, на якому згодом було побудовано Конвенцію про захист історико-культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1954 року» [10, с. 153].

Кількість статей та досліджень необхідності особливого захисту історико-культурних цінностей під час збройного конфлікту поступово збільшувалась. Каталізатором цьому послужили втрати під час Першої та Другої світових воєн. Поміж найпомітніших і найфундаментальніших робіт другої половини ХХ століття варто відзначити працю М.М.Богуславського «Культурні цінності в міжнародному обороті. Правові аспекти». До останнього часу вона залишалась найзмістовнішим комплексним (публічно-приватним) дослідженням проблеми піклування про культурні цінності на пострадянських теренах. У 1987 році було видано книгу Л. Галенської «Музи та право», в якій автор торкається питань співпраці бібліотек і музеїв, організації конкурсів і фестивалів, окремих міжнародно питань збереження культурних цінностей. У дослідження, праці Л. Галенської цікаві з огляду теоретичного осмислення термінології міжнародного права захисту історико-культурних цінностей у випадку збройного конфлікту та обґрунтування публічного зацікавлення такого захисту.

Дослідником комплексу проблем захисту історико-культурних цінностей був болгарський дослідник Е. Александров, який, системно вивчав історичний шлях окремих норм щодо захисту об'єктів культури, видав одну із перших книг присвячених згаданій проблематиці під назвою «Міжнародно-правовий захист культурних цінностей та об'єктів».

Коментарі до Гаазької конвенції 1954 року та її Додаткових протоколів на замовлення ЮНЕСКО на початку 2000 року готував Дж. Томан, праці якого відзначаються вкрай широким зібранням практики реалізації зазначених

документів [10, с. 153-154].

Професор університету Сілезії В. Ковальські упродовж багатьох років досліджуючи міжнародно-правове регулювання реституції історико-культурних надбань, виклав свої погляди на проблему в трьох фундаментальних працях і та великій кількості наукових статей. Протягом кількох років під редакцією Ковальського видавався журнал «Військові трофеї», в якому були опубліковані праці, головно європейських дослідників, із проблем реституції та каталогізації втрачених історико-культурних цінностей.

Важливим теоретико-методологічним аспектом дослідження, є усвідомлення в нових викликів для захисту культурних цінностей в разі збройного конфлікту. Під ними розуміємо зміну характеру збройних конфліктів сучасності, їх асиметричність. Професор В. Антипенко, який є засновником школи міжнародно-кримінологічного вивчення тероризму, вказує на те, що значна кількість сучасних збройних конфліктів може бути названа терористичними [11, с. 90-91]. Дослідженню терористичних загроз, а, також, загроз викликаних боротьбою з тероризмом, в роботі приділено окрему увагу.

В Україні дослідженням міжнародно-правового і національного регулювання захисту культурних цінностей продовж двадцяти років займається В. Акуленко. Який досліджував європейську систему захисту історико-культурних надбань, їх захист в Україні, значення всесвітньої культурної спадщини тощо. Разом із Ю. Шемшученком, ним було здійснено перший переклад конвенцій про захист культурних цінностей на українську мову. У 2013 році побачила світ його монографія «Міжнародне право з охорони культурних цінностей та його імплементація у внутрішньому праві України», в якій системно викладено питання міжнародно захисту культурних цінностей, реституції, практики імплементації норм міжнародних договорів в національне законодавство В. Максимовим, у 1997 році було захищено дисертацію на тему «Правова охорона культурних цінностей в конвенціях ЮНЕСКО». Він зробив аналіз міжнародних документів, котрі стосуються захисту культурної спадщини, окремо ним було розглянуто захист у межах Гаазької конвенції 1954 р. Інший

представник наукової школи В. Акуленка, О. Мельничук, є автором дослідження на тему: «Статус всесвітньої культурної та природної спадщини людства в міжнародному праві» [12, с. 175]. Однак безпосередньо й всебічно він не торкає питань захисту історико-культурних цінностей в період збройного конфлікту, проте з бачення теоретичного осмислення становлення міжнародного захисту культурної спадщини, його праця відіграла помітну роль у побудові дослідження [12, с. 175].

Базу методології становлять філософські методи пізнання, поміж котрих: «діалектичний, аналітичний, феноменологічний, герменевтичний. Нами діалектику розглянено не тільки як метод пізнання, але й як ідеальне відображення внутрішнього та зовнішнього світу, інструмент реального гармонічного перетворення світів» [14, с. 53-54]. На ньому базується, зокрема, критика надто скептичного сприйняття існуючої на нині міжнародної системи захисту історико-культурних надбань у випадку збройних конфліктів. Така критика зводиться до нерозуміння основного постулату діалектики: «світ повинен або розвиватися в напрямку гуманізації та демілітаризації, або загинути» [13, с. 54]. Користуючись виразами меншого емоційного забарвлення, можемо сказати, що розвиток міжнародного права на сучасному етапі характеризується зближенням воель держав, інтенсифікацією співпраці для подолання спільних проблем, розвитком незалежної інституційної структури реалізації міжнародних норм та іншими факторами, що однозначно свідчать на користь підвищення ролі міжнародного права як регулятора міжнародних відносин та зовнішньої політики держав. Відтак, такий розвиток відбувається поступово. Незважаючи на його пришвидшення у добу розширення суспільних, економічних та політичних процесів, стрибкоподібних якісних змін міжнародного регулювання не треба очікувати. Відсутність таких різких змін не можна закладати у початки критики міжнародного права та окремих його інститутів.

Аналітичний метод нам дозволяє описувати а також розглядати безперервні детерміновані процеси за рахунок виокремлення та співставлення

головних їх параметрів. Крім того, цей метод використано й при історичному дослідженні складових міжнародного захисту історико-культурних цінностей в разі збройних конфліктів, а також при розгляді реалізації та ефективності окремих сучасних механізмів такого захисту.

Щодо дослідження міжнародних явищ нам надав інструментарій феноменологічний метод, практики реалізації міжнародних норм із огляду первинного сенсу, який вони несли. Виявлення того, що основоположник феноменології Е. Гуссерль називав ідеаціями, – сутностей окремих явищ, разрешило, в окремих випадках, відійти від свідомості емпіричного суб'єкта та дослідити «чисту» сутність правових явищ та практики. Отже, при дослідженні становлення міжнародного регулювання захисту і збереження історико-культурних надбань у випадку збройних конфліктів, звертається увага на можливість різної трактування окремих положень, цілей їх прийняття. Стверджується, що захист історико-культурних цінностей, які породжується міжнародними нормами, далеко не завжди був справжньою їх ціллю. Феноменологічний метод використовується широко при дослідженні компенсаторної реституції та її критики.

Герменевтика, це як мистецтво тлумачення, посідає важливе місце поміж філософських методів дослідження. Для з'ясування категоріального апарату, що використовується в роботі, піддаються всебічному розгляду центральні дефініції у галузі міжнародного захисту історико-культурних цінностей у зв'язку із збройними конфліктами. Герменевтичний метод базується у роботі на слідуючих принципах: «заперечення єдності методології, вивчення об'єкта дослідження із максимально можливої кількості бачення, поєднання макро та мікроісторичних підходів, антропологічний підхід, необхідність врахування всіх трактовок минулого та сучасного» [15, с. 8].

Також поміж загальнонаукових методів, доречно виділити метод історизму, що дозволив ретроспективно вивчити витоки сучасного правового регулювання, правильно його трактувати, а також будувати прагматичну оцінку потенційного реформування та розвитку. Перший розділ нашої бакалаврської

роботи присвячений, передусім, історичному процесу становлення й розвитку міжнародно-правового регулювання захисту історико-культурних цінностей у випадку збройних конфліктів. Отже, можна стверджувати, що хронологічний історичний огляд міжнародно-правового інституту, що досліджується, забезпечив об'єктивність і послідовність вивчення проблематики.

Вагоме місце поміж використаних методів займають теоретичні методи, зокрема системно-функціональний та метод системного аналізу, що дозволяють представити систему міжнародно-правового збереження історико-культурних надбань у вигляді всебічно взаємопов'язаних правових норм й інституцій, пов'язати її із численними доктринами та науковими течіями, які визначають правову позицію країн світу. Помірковане використання даних методів не може бути без ранжирування, що допомагає відділяти втринні фактори та сконцентруватися на першорядних детермінантах системи.

Основні положення, які являються новизною формулюються завдяки таким теоретичним методам як аксіоматичний і гіпотетико-дедуктивний. Аксіоматичний метод дозволив шляхом дедуктивних маніпуляцій із об'єктивними фактами викладати твердження, що є самоочевидними та не потребують додаткового доведення. Так, застосовність міжнародно-правових норм щодо зберігання історико-культурних цінностей у випадку збройних конфліктів до конфліктів за участю відмінних від країни суб'єктів, є аксіомою, та повинне прийматися як твердження, що не потребує подальшого доказування. Це ж можна сказати про час реалізації заходів зберігання історико-культурних цінностей, які однозначно повинні реалізовуватися й у мирний час, незважаючи на відсутність прямої вказівки на це. Гіпотеза являє собою теоретичне передбачення, що покликане краще, повніше та якісніше пояснити явища та процеси. Таким чином, вона не може бути відірваною від емпіричної реальності. Прогнози щодо подальшого поліпшення міжнародно-правового захисту культурних цінностей, ефективізації використання уже існуючих правових положень, що мають місце в роботі, створені з використанням згаданого методу.

Лінгвістичний метод дозволив зробити аналіз основної термінології,

використовувану в дослідженні, з точки зору смислового навантаження та етимології. Його використання особливо актуальне в міжнародних дослідженнях, адже дозволяє віднайти первинний сенс, що вкладається в конкретні правові категорії у різних мовах. Під лінгвістичним методом як правило розуміють групу методик, які допомагають провести лінгвістичний аналіз тексту чи окремих слів. До них відносять: спостереження, опис, співставлення, історичне порівняння, мовний експеримент, трансформація, мовна дистрибуція, мовне співвіднесення, позамовне співвіднесення, лексиграфічний опис тощо. Використання лінгвістичного методу дало можливість встановити значення центральних дефініцій як із функціональної точки зору, так і з бачення змісту, що в них закладався. Вагомою особливістю використання методу в даній роботі, стала необхідність його застосування до вивчення дефініцій у різних мовах. Це дало нам можливість виявити особливі мовні акценти, котрі притаманні одному й тому ж термінові у різних мовах [15, с. 8].

Загалом, широко застосовуються загальнологічні методи: індукція та дедукція, аналіз та синтез, абстрагування, ідеалізація, аналогія. Індуктивний метод став базисом з'ясування конкретного складу міжнародного звичаєвого права, що стосується збереження історико-культурних цінностей у випадку збройних конфліктів. Дослідження певних фактів і явищ дозволило сформулювати думку про системність тієї чи іншої міжнародно-правової практики, та констатувати про існування міжнародно-правового звичаю.

1.2. Генеза міжнародного регулювання захисту культурних цінностей у зв'язку зі збройним конфліктом

Захист історико-культурних цінностей від небезпек війни — важливе завдання всієї світової спільноти, адже вони складають гордість держав, націй і людства, свідчать про невпинний розвиток суспільства, а, також, нагадують про творчість попередніх поколінь і служать повчанням та натхненням для поколінь майбутнього. М. Горький зазначав, що культура складає «другу природу світу,

що створена людиною-художником» [16, с. 6-7]. За всіх часів бажаючих доторкнутися до продуктів культури, як символу розкоші, багатства та влади, заволодіти ними було більш ніж достатньо. Таке бажання супроводжувало всі війни від давніх і до новітніх часів. Війни наносили незворотну шкоду культурним цінностям, під час них знищувались як окремі витвори мистецтв, так і цілі їх зібрання, культурні комплекси. На противагу подібним бажання в різних правових культурах світу почали з'являтися норми, які виводили культурні цінності із потенційних об'єктів для нападу.

Яскравою ілюстрацією домінування військово-політичних цілей над захистом цивільних об'єктів є заклик римського правителя Катона Старшого: «*Delenda est Cartago*» – «Карфаген повинен бути зруйнований», – втілення якого в життя завершилося повним зруйнуванням м.Карфаген разом із усіма його культурними об'єктами: бібліотеками, витворами образотворчого та скульптурного мистецтва, об'єктами культу та літературою. Зруйнована територія Карфагену була засіяна сіллю задля того, щоб там ніхто і ніколи не міг поселитись. Із всіх свідчень чималого вкладу карфагенян в світову літературу залишився лише один трактат про сільське господарство, написаний Магоном, який, втім, зберіг для наступних поколінь неповторний фінікійський рецепт приготування вина. Римська імперія й сама згодом постраждала від схожого поводження уже із її культурним надбанням. Різниця полягає в тому, що від германського племені вандалів, які через двотижнєве пограбування та паплюження цінностей Риму в 455 році навіки прирекло себе бути загальною назвою для позначення жорстокого поводження із витворами мистецтва, розуміння права війни та значення античних цінностей ніхто й не очікував. Пограбування такого ж розмаху мало місце в 1527 р., коли війська Карла V Габсбурга вивезли та знищили величезну кількість культурних цінностей колишньої столиці Західної Римської імперії (ця подія увійшла в історію під назвою «Сакко ді Рома»). Цими двома пограбуваннями можна умовно обмежити Середні віки, як прийнято вважати, найбільш темні та непрогресивні часи розвитку людської цивілізації.

Для вивчення питання становлення інституту міжнародно-правового захисту культурних цінностей, важливо періодизувати історію появи міжнародно-правових норм, що стосувалися захисту культурних цінностей. А. Ахметзянов, підтримуючи думку П. Веррі, виділяє три історичні етапи становлення міжнародно-правового захисту історико-культурних надбань: 1) античність 2) середньовіччя; 3) сучасність. [17, с. 10] Грецький вчений А. Хеленні пропонує наступну, дещо поетичну, періодизацію історії міжнародно-правового регулювання захисту культурних цінностей в зв'язку з збройним конфліктом: I. Розвиток статусу культурних цінностей в збройному конфлікті: 1) з древніх часів до XVIII століття; 2) ранній етап – сучасність (від Французької революції і до кінця XIX століття); II. Двадцяте століття: коли грабіж стає військовим злочином: 1) від Гаазьких мирних конференцій до Другої світової війни; 2) від Другої світової війни і до нині [18, с. 3-4]. А. Антонова, у своїй періодизації, схиляється до наступної системи: 1) період формування принципу міжнародно-правового захисту історико-культурних цінностей (від древніх часів до XIX ст.); 2) етап укріплення свідомості і появи перших міжнародних договорів про захист культурних цінностей під час війни (кінець XIX – поч. XX ст.); 3) етап формування міжнародно-правових норм захисту і реституції культурних надбань (з поч. XX ст. і до нині) [19, с. 14-15].

Більшість вчених проблеми міжнародно-правового захисту культурних цінностей взагалі не звертаються до питання періодизації історії, а лише на окремих прикладах пояснюють еволюцію інституту, що, на наш погляд, не сприяє якісному системному розумінню його зародження та розвитку. Кожному етапу притаманні певні характеристичні особливості, а тому оцінювати значення та наповнення різних правових норм необхідно лише в контексті історичного періоду.

Суттєвою проблемою у питанні періодизації історії захисту культурних цінностей є поверхневе ставлення деяких авторів до передісторії (до XIX століття). Так, російська дослідниця Н.А. Потапова починає своє дослідження із 1815 року, коли, на її думку, вперше з'явилися міжнародно-правові норми по

захисту культурних цінностей [20, с. 6-7]. Такої ж точки зору притримується представниця Університету Північної Австралії А.Врдоляк, яка відправною точкою дослідження становлення міжнародно-правового захисту культурних цінностей обирає Віденський конгрес. Американський науковець С. Вільямс, вважає початком історії міжнародно-правового захисту культурних цінностей наполеонівські війни [21, с. 17]. Аналіз приведених точок зору, а також правових актів різних епох, дозволив нам запропонувати наступну систему етапів розвитку міжнародного права захисту культурних цінностей в разі збройного конфлікту:

1) передісторія міжнародно-правового захисту культурних цінностей у зв'язку зі збройним конфліктом. Цей етап можливо описати як еволюцію міжнародної правосвідомості (розуміємо, що сам термін міжнародна правосвідомість не є в достатній мірі встановлений та розвинутий в сучасній науці, хоча й досить широко використовуваний і вітчизняними, і зарубіжними дослідниками. Так як завданням роботи не є розкриття кожного спірного явища, тут не будемо докладно аналізувати наповнення терміну);

2) партикулярний етап міжнародно-правового регулювання – поява доктрин національної культурної спадщини та загальнолюдської історико-культурної спадщини, розвиток національного правового регулювання, створення перших проектів міжнародних договорів щодо захисту культурних цінностей (від Французької революції кінця XVIII ст. до Першої гаазької конференції миру 1899 р.);

3) універсальний етап міжнародно-правового регулювання – поява універсальних міжнародних документів по захисту культурних цінностей у зв'язку зі збройним конфліктом: а) загальне універсальне регулювання питання (1899-1954 рр.); б) спеціальне універсальне регулювання (з 1954 року, прийняття Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту, – і до сьогодення).

Найдавнішою письмовою правовою пам'яткою щодо захисту культурних цінностей, є, напевно, Закони Ману, або Ману-сміті (появу відносять до II ст. до н.е. – II ст. н.е.) Поряд із іншими правилами, що стосувалися військового часу,

в них містяться положення про поводження з реквізованою власністю ворога [21, с. 75]. Індійські Упанішади передбачали захист храмів та інших культових будов [4, с. 8-9]. Теж положення міститься в збірнику переказів та релігійних приписів Агні-Пурана.

У Римському праві, за свідченнями датованими 30 році до н.е., було визначено, що військові трофеї не є приватною власністю солдат, офіцерів чи командирів, а складають загальну публічну власність [22]. Таким чином, вперше, хоч і опосередковано, була закріплена думка про те, що культурні цінності (які, як вже неодноразово підкреслювалося, переважно і складали військові трофеї) є надбанням всього народу. Проте, задля збереження історичної справедливості необхідно відмітити, що окрім гуманістичного підтексту, і, навіть, попри нього, існування такої норми було зумовлено необхідністю впорядкування *ius praedae* – права трофеїв, адже мародерство та безконтрольний грабіж розкладав армію та підривав внутрішню дисципліну.

В 1621 р. була прийнята визначна пам'ятка гуманітарного права – шведський Воєнний кодекс, укладений королем Густавом II. В 150 статтях Кодексу значна увага присвячена захисту населених пунктів від руйнацій. Окремо гарантується захист культових споруд та шпиталень [1, с. 84].

У 1648 році закінчення Тридцятилітньої війни ознаменовується укладанням Вестфальського миру, що складався із Мюнстерського та Оснабрюцького мирних договорів. Цей договір якісно змінив міжнародне право, став своєрідним підсумком досвіду переважно двосторонніх договірних стосунків країн та створив конфігурацію нових дво- або багатосторонніх міжнародно-правових відносин [23, с. 13-14]. Для становлення інституту міжнародно-правового захисту історико-культурних цінностей Вестфальський мир не відіграв того значення, що він мав для становлення міжнародного права в цілому, проте, у двох договорах, – складових Миру, – були дуже детально прописані норми, про реституцію.

Кінець XVIII століття, а саме Французька революція – переломна дата в історії інституту міжнародно-правового захисту культурних цінностей. Вона

зробила народ сувереном – правителем країни. Це підняло рівень національної свідомості та згуртувало націю. Наслідком останнього стало встановлення та посилення зв'язку нації із її історією та культурним надбанням. Декретом Конвенту від 1791 року історичні культурні пам'ятники оголошувалися всенародним надбанням, а приватні колекції – націоналізувалися [55]. Виникло нове поняття, «національна культурна спадщина», як свідчення історичної традиції, що забезпечує нації її «історичну легітимність» [24, с. 3]. Вперше культурні цінності на законодавчому рівні були виведені у ранг загальної спадщини людства. Щоправда, таке ставлення до них зіграло з їх безпекою злий жарт. Під час наполеонівських війн починається масове та систематичне розграбування найбільших світових зразків мистецтва та їх вивезення до Франції. Наказ, виданий у Парижі 18 липня 1794 р. зазначав серед іншого, що всі значні твори мистецтва повинні знаходитися «заради честі і прогресу мистецтва в руках вільних людей і там, де вони живуть» [5]. Лише Франція визнавалась Наполеоном достойною дислокацією для розміщення культурних цінностей Європи та Африки. Їх переміщення до Франції він вважав «корисним для європейської цивілізації» [22].

Заключний акт Віденського конгресу, укладений з урахуванням Паризького мирного договору 1814 року, містив ряд статей, що стосувались повернення (реституції) награваних Наполеоном цінностей та компенсації втраченого майна. Зокрема, ці питання були врегульовані ст. 41 Акту, де підписанти домовилися про реституцію цінностей до князівства Фулда та графства Ханау. Аналогічні положення містилися у ст.ст. 21, 59, 105 Заключного акту [25, с. 212]. Як справедливо відмічає професор Університету Сілезії Войцех Ковальські, «реституція вже не пояснювалась особливим характером об'єкта, як це було у випадку *res sacra* («речей священних»), чи тим, що трофей по обставинам його захоплення визнавався *praeda illicita* («незаконним майном»)» [24, с. 4].

Укладення універсального міжнародного договору щодо правил та звичаїв війни було відкладено до Гаазької конференції миру 1899 року. Результатом

двомісячної роботи делегатів від 26 держав стало прийняття договору, яким врегульовувались правила ведення сухопутної та морської війни, а також мирного вирішення міжнародних конфліктів.

Ст. 23 Положення про закони та звичаї сухопутної війни (частини Гаазької конвенції) містила правило, що забороняло знищувати або захоплювати власність ворога крім випадків, коли такі дії були викликані військовою необхідністю. Ст. 27 безпосередньо стосувалась захисту культурних цінностей. Встановлювався обов'язок країни-власниці таких об'єктів позначати їх спеціальним знаком. Спеціальною в контексті захисту культурних цінностей була й ст. 56, що містила положення про захист культурних цінностей, а саме про захист «власності комун, релігійних, благодійних та освітніх установ, мистецтва і науки, навіть коли вони є державною власністю, повинні розглядатися як приватна власність» [26]. Закріплювався обов'язок країн притягувати до відповідальності осіб, винуватих у «захопленні і знищенні або умисному пошкодженні» культурних цінностей. Опосередковане значення мали статті, що передбачали захист приватної власності та безперечно, поширювалась й на культурні цінності (ст.ст. 23, 46 та ін. Другої Гаазької конвенції, ст. 7 Третьої Гаазької конвенції про застосування до морської війни принципів Женевської конвенції від 1864 року) [27].

Відтак, безперечно позитивні положення Конвенції не врятували велику кількість історико-культурних цінностей від суттєвих руйнувань у роки Першої світової війни. Наймасштабніші порушення в сфері їх захисту були спричинені ігноруванням існуючих положень Гаазьких конвенцій німецьким військовим керівництвом. Так, російська слідча комісія, виявила значну кількість безцільних руйнувань культурних цінностей, серед яких і руйнування такої пам'ятки архітектурного мистецтва, як Почаївська лавра. Значних руйнувань зазнали Бельгія та північно-східна Франція. Пошкодження одного із найстаровинніших французьких соборів – Реймського собору, бібліотеки з 1 тисячею інкунабул у Лувені, замку в Шантії – далеко не всі, проте найтрагічніші приклади плондрування норм міжнародного права. Війна послужила каталізатором для

розробки спеціальних міжнародно-правових норм по захисту культурних цінностей, а також вплинула на консолідацію представників інтелігенції в різних країнах в їх прагненні убезпечити такі цінності від небезпек війни. Отже, як слушно зазначає М. Богуславський, сумний досвід Першої світової війни вказав на необхідність подальшої розробки міжнародно-правових норм у вже згаданій галузі, проілюстрував недосконалість та недостатність положень Гаазьких конвенцій про закони і звичаї війни [28, с. 116].

Увагу інтелігенції та лідерів держав до проблеми руйнування культурних цінностей привертав своєю діяльністю та публікаціями М. К. Реріх ще з 1905 року. Незважаючи на те, що він був піонером в агітуванні за створення єдиного універсального акту по захисту історико-культурних цінностей, перший проект міжнародного документу з цього питання був підготовлений професором Веттером з Берна і паном Марьо з Женеви, які створили статут для заснування міжнародної організації, подібної Міжнародному комітету Червоного Хреста. Називатися організація повинна була «Золотий хрест», що зайвий раз свідчило про намір взяти за основу роботу МКЧХ. Проект був розроблений в самий розпал Першої світової війни і розглядався на конференції, що відбулася в серпні 1915 р. в Брюсселі (були присутні делегати Німеччини, Австро-Угорщини та Швейцарії), проте так і не був прийнятий [29, с. 147-148].

Ще до закінчення війни Першої світової війни археологічне товариство в Нідерландах запропонувало свій проект міжнародного договору по захисту культурних цінностей. Як наголошував М. Богуславський заслугою цього проекту було те, що в ньому передбачалося здійснення необхідних заходів з охорони культурних цінностей ще в мирний час, для того щоб забезпечити ефективну охорону їх під час війни. З урахуванням розвитку технічних засобів ведення війни ставилося питання про те, що збереження певних історико-культурних пам'яток в роки війни може бути здійснено за умови збереження їх оточення. Виходячи із того пропонувалося оголосити демілітаризованими цілі міста в яких зосереджені значна кількість історико-культурних надбань (Рим, Париж, Флоренція, Венеція, Брюгге, Оксфорд, Нюрнберг, Ротенбург), для того,

щоб забезпечити їх збереження під час війни. Такі міста пропонувалося використовувати і як тимчасові сховища для рухомих культурних цінностей [28, с. 117].

Перша світова війна стала першим збройним конфліктом де широко використовувались військова авіація для бомбардування позицій супротивника. Незначна кількість норм, що на той час застосовувались до повітряної війни, разом із бажанням цивілізованих країн врегулювати за допомогою міжнародно-правових засобів означені питання призвели до надання Конференцією про обмеження озброєнь, що проходила в 1922 р. у м. Вашингтон, мандату для комісії юристів на розробку правил, що б регламентували ведення війни у повітрі. Такий документ був випрацьований на конференції у Гаазі (1922-1923 роки). Проект, що так і не був ратифікований учасниками конференції, містив важливу норму, в якій визначалося поняття військових об'єктів [4, с. 10].

У 20-ті роки ХХ ст. набирають обертів дослідження поняття «міжнародний злочин», на що серйозним чином впливає процес уніфікації кримінального права [30, с. 31]. Ці дослідження акселерується першою спробою притягнення до міжнародної кримінальної відповідальності «за порушення миру та спокою в Європі» (мається на увазі розв'язання Першої світової війни 1914 р.) німецького імператора Вільгельма II. На V Конференції по уніфікації міжнародного кримінального права професор Р.Лемкін запропонував визнати дії, направлені на знищення етнічних, релігійних та соціальних співтовариств, - «*delictio juris gentium*». Р. Лемкін розділив такі злочини на дві групи, одну з яких складали руйнування культурних цінностей («вандалізм») та запропонував проект конвенції про відповідальність за ці діяння [30, с. 31-32].

Повертаючись до проектів спеціальних конвенцій, відзначимо проект підготовлений М. Реріхом у 1928 році. Серед відомих спеціалістів міжнародного права, які допомагали російському художнику та юристу у створенні цього документу, були французькі професори Г. Шклявер (доктор міжнародного права та політичних наук Паризького університету), Ж. де ля Прадель (член Постійної палати міжнародного правосуддя, віце-президент Інституту міжнародного

права) та М. Таубе (російський юрист-міжнародник, учень Ф.Ф. Мартенса, якого замінив на посаді професора міжнародного права Петербурзького університету, член Постійної палати Міжнародного третейського суду). Уже в 1929 році проект був оприлюднений разом із закликом до країн світу про підтримку. Його було направлено на експертизу до Бюро міжнародної служби музеїв Ліги Націй та Комісії інтелектуального співробітництва [31, с. 576]. У 1935 році у Вашингтоні на міжнародній конференції американських держав, що зібрала представників 21 країни, було прийнято Договір про охорону художніх та наукових установ та історичних пам'ятників (складався з преамбули та 8 статей). На відміну від проекту 1928 року, додатково, Договір гарантував захист освітніх інститутів та повинен був застосовуватися не лише на військовий, але й на мирний час. Ст. 1 Договору проголошувала, що історичні пам'ятники, музеї, наукові, художні, освітні та культурні заклади та їх персонал вважаються нейтральними та користуються повагою та покровительством воюючих держав. Ст. 3 встановлювала спеціальний знак у вигляді червоного кола з трьома кругами в середині на білому тлі для позначення культурних цінностей. Четвертою статтею створювався Перелік культурних цінностей, вести який доручалося Панамериканському союзу. Ст. 5 містить відступ від ідеї тотальної охорони культурних цінностей – положення про те, що культурні цінності втрачають свої привілеї у разі їх використання у військових цілях [32, с. 35].

Отже, щодо захисту історико-культурних цінностей міжнародний договір намагалося створити теж Міжнародне бюро музеїв. За підтримки Міжнародної організації інтелектуальної співпраці (МОІС) під егідою бюро був створений комітет експертів, який очолив Ш. де Вішер, для розробки проекту конвенції по захисту культурних цінностей. До складу комітету увійшли відомі юристи міжнародники Г. Лапрадель та Н. Політіс [28, с. 119]. Перше обговорення проблеми у межах Бюро відбулося у 1931 році на Афінській конференції, проте єдина спільна теза до якої прийшли країни-учасниці – це те, що в суспільстві необхідно виховати повагу до культурних цінностей навіть під час збройного конфлікту. В 1938 р. фахівці підготували перший проект міжнародного договору,

що мав бути розглянутий Лігою націй [33, с. 7-8].

Ще один проект міжнародного договору по захисту культурних цінностей розроблявся Міжнародною асоціацією захисту громадського населення та пам'ятників історії під час війни. Ця організація, заснована у 1929 році французьким генералом медичної служби Ж. Сен-Поєм, представила на суд громадськості проект, що називався «Женевські місця» («Білі зони»). В ньому передбачалося створення захисних зон навколо культурних цінностей, що мали позначатися спеціальним знаком (великий прямокутник, поділений на два трикутники: чорний та білий – знак, запроваджений Гаазькою конвенцією 1923 року). Ст. 21 та 23 Проекту передбачали можливість розповсюдження захисту на територію, що оточує культурні цінності, але не більше ніж 10 км в радіусі (у разі якщо в зоні знаходилось декілька пам'ятників, то зона відповідним чином збільшувалась). Цікавою новелою був той факт, що захист у таких зонах гарантувався й цивільному населенню [17, с. 41].

Друга світова війна, з її деструктивними наслідками для культурних цінностей, призвела до консолідації позицій держав в питанні необхідності кодифікації міжнародного права захисту культурних цінностей у зв'язку зі збройним конфліктом. Ця війна - жорстокий тест для людства і людяності на міцність. На щастя, її глобальний результат без сумніву позитивний: права людини, основи мирного співіснування, мирного вирішення спорів зміцнилися і стали непорушними постулатами для всього світового співтовариства. Як би це по блюзнірськи не звучало, саме Друга світова війна зробила затвердження цих міжнародно-правових принципів можливим.

Висновки до розділу 1

На основі чисельних проєктів міжнародних конвенцій та декларації, а також накопиченого досвіду по захисту культурних цінностей, у 1954 на міжнародній конференції під егідою ЮНЕСКО було прийнято Конвенцію про захисту культурних цінностей у зв'язку зі збройним конфліктом.

Гаазька конвенція 1954 року відкрила нові перспективи в справі турботи про культурні цінності створивши перший універсальний механізм захисту

об'єктів, яким надавалося мультикультурне значення. Конвенція була прийнята в рамках Міжнародної організації освіти, науки та культури ООН. Досить символічним є те, що Конвенція стала першим універсальним документом спрямованим на захист культурних цінностей. Лише через 18 років було прийнято Конвенцію про захист культурної та природної спадщини, яка врегульовувала питання захисту в мирний час. Це є свідченням того, що найбільшою небезпекою для об'єктів культури є збройні конфлікти, подолання яких, а, головне, усунення не надаючих перевагу воюючим сторонам небезпек, є запорукою збереження та схоронності культурних цінностей.

З ініціативи Нідерландів, ЮНЕСКО, під час 4-ї сесії її Генеральної конференції у Парижі (1949 р.), прийняла резолюцію 6.42, в якій визнавалася необхідність створення та прийняття міжнародного договору по захисту культурних цінностей у зв'язку зі збройним конфліктом. Згодом, на 5-й сесії Генеральної конференції (Флоренція, 1950 рік), резолюцією 4.44 Генеральний директор уповноважувався «підготувати та подати державам-членам проект міжнародної конвенції про захист, у разі війни, пам'ятників і інших об'єктів, що мають культурну цінність...». Такий проект було підготовлено та передано державам, а відповіді їхніх урядів були представлені на 6-й сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО (Париж, 1951 р.). Після врахування коментарів урядів, проект було перепрацьовано Міжнародною радою з охорони пам'ятників, мистецьких та історичних місць й археологічних розкопок, після чого повернуто урядам. Остаточний перегляд на цьому етапі був здійснений секретаріатом ЮНЕСКО після опрацювання чергової порції коментарів. Комітет урядових експертів після ще одного перегляду тексту проекту підготував три окремих документа, які були представлені на 7-й сесії Генеральної конференції у 1952 році в Парижі [34, с. 25].

В ході роботи цієї сесії була прийнята пропозиція уряду Голандії про проведення міжурядової конференції для прийняття довгоочікуваного договору. 14 травня 1954 року на основі узгодження воль держав та після тривалої дискусії щодо тексту Конвенції її було врешті підписано. Нині 126 держав ратифікували

Гаазьку конвенцію.

Отже, доречним є наголосити, що норми зазначеної Конвенції варто розглядати гарантіями широкого спектру дії, що забезпечують захист історико-культурним цінностям як в мирний час, так і під час активних чи/або пасивних збройних конфліктів.

РОЗДІЛ 2

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО ЗАХИСТУ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ У ЗВ'ЯЗКУ ЗІ ЗБРОЙНИМ КОНФЛІКТОМ

2.1. Міжнародний захист культурних цінностей у зв'язку зі збройним конфліктом

Теоретична цілісність дослідження та коректне розуміння механізмів міжнародно-правового захисту культурних цінностей в разі збройного конфлікту неможливе без досягнення категорії публічного інтересу в їх схоронності. Перед переходом до розкриття сформульованої в назві параграфу проблеми, визначимося з цінісною основою відповіді на питання про існування публічного інтересу в міжнародно-правовому захисті культурних цінностей в разі збройного конфлікту. Так, існування публічного інтересу в міжнародно-правовому захисті культурних цінностей в разі збройного конфлікту, має значення для: а) визначення системи норм щодо міжнародно-правового захисту культурних цінностей в разі збройного конфлікту як таких, що є міжнародно-публічно-правовими; б) ілюмінації публічно-правового характеру приписів щодо захисту культурних цінностей, виникнення та реалізація котрих, є турботою публічних суб'єктів; в) домінування інтересу щодо захисту культурних цінностей над власнісними, приватноправовими інтересами; г) підтвердження загального міжнародного інтересу в спільному координованому захисті культурних цінностей в разі збройного конфлікту за допомогою міжнародно-правових заходів; д) підтвердження суб'єктивної (психологічної) складової існування звичаєвих норм міжнародного права щодо захисту культурних цінностей в разі збройного конфлікту; е) визначення меж погодженої міжнародно-правової співпраці держав на шляху до забезпечення найбільш ефективного захисту культурних цінностей в разі збройного конфлікту; є) оцінки допустимості окремих крайніх заходів міжнародно-правового захисту історико-культурних

цінностей в разі збройного конфлікту.

Дж. Х. Меррімен виділив три причини існування суспільного інтересу в захисті культурних цінностей:

1. Експресивне значення культурних цінностей. У цей блок Меррімен включив фактор істини (культурні об'єкти приносять нам задоволення, тому що вони реальні артефакти з минулого), моральності (культурні цінності є відображенням моральних установок в різних суспільствах), пам'яті, виживання (культурні об'єкти пережили важкі часи і до цих пір існують), особистості, спільності (культура приносить відчуття приналежності до міжчасової спільноти).

2. Політика та релігія культурних цінностей. Меррімен справедливо вважав, що культурні цінності впливали на політику та релігію держав, їх груп і союзів. Так, музей антропології в Мехіко-Сіті гуртує різнонаціональний народ, повернення корони святого Штефана до Угорщини робить популярними політиків, причетних до цього.

3. Корисність культурних цінностей. Культурні цінності, дозволяють досліджувати цивілізації минулого, а, також, власну історію. Вони – невичерпне джерело знань [12].

Ці три категорії разом являють собою огляд того, що Р. Масталір називає «культурним аспектом культурних цінностей». Інша сторона, тобто аспект власнісний, не вмонтований до цієї класифікації причин суспільного інтересу. Культурні об'єкти складають національні скарби, які є культурними ресурсами країни. Ці скарби настільки цінні, що вони можуть створити істотний негрошовий держрезерв. Деякі вчені, прихильники культурного інтернаціоналізму, передбачають, що частина культурних ресурсів, конвертованих в монетарну масу, може бути використана державою задля заохочення слабкої економіки або для фінансування захисних заходів для збереження археологічних та історичних пам'яток, охороняти які зазвичай держава не має фінансової можливості [12, с. 176].

Культурні цінності в сучасному розумінні є найбільш ефективним засобом

для дослідження минулого. Як видно з визначення культурної власності (стаття I Гаазької конвенції 1954 р.), яке включає в себе такі характеристики, як художня, історична й археологічна цінність [35, с. 48], культурні об'єкти містять необхідні базові умови для проведення різноманітних досліджень. Суспільний інтерес до культурних цінностей проявляється у намаганні їх збереження як незамінного джерела знань. Розграбування культурних цінностей, а також їх руйнування призводить не тільки до зникнення унікальних предметів, а й до прогалин в історії, яку символізує певний об'єкт.

Публічний інтерес до культурних цінностей не є статичним, а швидше діалектичним. Протягом століть сенс і місія культурних об'єктів змінювалась. Доброю ілюстрацією цього феномену є значення єгипетських гробниць, у яких було поховано фараонів разом із великою кількістю побутових речей та коштовностей для використання в іншому світі. В наші дні піраміди являються символами стародавніх обрядів та вірувань і саме в цьому полягає їх цінність, а, отже, й причина міжнародно-правової охорони.

Прояв публічного інтересу до цінностей культури можна знайти в численних міжнародних документах і національному законодавстві. Прикладом є міжнародні і національні заходи у відповідь на ситуацію в Іраку (проблема Іраку, а також таких регіонів як Гуам, Кашмір та ін. полягає, зокрема, в тому, що вони рідко бувають спокійними, а тому де-факто потребують особливого регулювання) [146, с. 7-9] по закінченню другої війни у Перській затоці. Широта вжитих заходів для зупинення грабежу та деконтекстуалізації історико-культурних цінностей колиски цивілізації всім світовим співтовариством була безпрецедентною.

Публічний інтерес можна проілюструвати не тільки існуванням міжнародних договорів, звичаїв, судових рішень і доктрини, а й наявністю міжнародної правосвідомості. Її проявом розглядаємо Трибунали Расселла які досліджували і оцінювали військове втручання у В'єтнамі, порушення прав людини в Латинській Америці (в основному у Бразилії, Чилі і Аргентині), вторгнення до Іраку і питання реалізації прав людини в Палестині. Дані

трибунали проаналізували конфлікти через призму міжнародного права і суспільних інтересів. У рішенні про В'єтнам в другому звинуваченні проти США, трибунал звернув увагу на питання руйнування «церков... пам'яток історії та культури» [37].

Приведені вище приклади та аргументи яскраво проявляють наявність публічного інтересу в захисті культурних цінностей в разі збройного конфлікту. Хотілося б, маючи це на увазі, відзначити публічно-правовий характеру міжнародно-правових норм щодо такого захисту. Як зазначає Ю.Тихоміров, публічні інтереси, що виходить на між-державний рівень є проявом нової публічності – загальних інтересів. [38, с. 267] Автор підкреслює, новій публічності притаманна така відособлююча ознака правового регулювання як злиття національного та міжнародного правового розвитку окремих інститутів. Публічні загальні інтереси стають основою формування сучасного публічно-правового порядку [38, с. 267], детермінують розвиток міжнародного права та визначають межі співпраці держав. І.І. Лукашук в цьому зв'язку зазначає, що суверені держави приймають участь в реалізації міжнародно-правових норм, що стали продуктом публічного інтересу, адже поки що мало які міжнародні інституції можуть цілком самостійно забезпечувати їх реалізацію. Щодо меж співпраці, то О.Є. Землянов відзначає, що активність державу створенні системи правового регулювання зумовлює розширення базових кордонів за рахунок реалізації державою функції захисту публічного інтересу, який формується в результаті сприйняття певних потреб як загальних для різних типів соціальних суб'єктів [39, с. 45]. Це твердження можливо інтерполювати на розвиток міжнародного права. Його договірні та звичаєві межі визначаються обов'язком держав щодо захисту спільних інтересів людства.

Завершуючи розкриття питання публічного інтересу в міжнародному захисті культурних цінностей в разі збройного конфлікту, ще раз відзначимо, що він не лише виступає ознакою приналежності комплексу міжнародно-правових норм щодо такого захисту до міжнародного публічного права, але й пояснює існування міжнародних звичаєвих норм, розкриває потенціал міжнародної

співпраці, розкриває пріоритетність охорони культурної спадщини над приватноправовими інтересами, допомагає зрозуміти культурний інтернаціоналізм та націоналізм, а також слугує основою розгляду концепції захисної інтервенції.

2.2. Інститут міжнародно-правового захисту культурних цінностей у зв'язку зі збройним конфліктом

Важливим вихідним питанням дослідження міжнародно-правового регулювання захисту культурних цінностей в разі збройного конфлікту є визначення місця досліджуваного комплексу норм в системі міжнародного права. Як зазначали В.В. Мицик та О.В. Задорожній, знаходження місця певного комплексу міжнародно-правових норм в системі міжнародного права не має значного практичного змісту, проте допомагає привнести визначеність та структурованість в викладання курсу міжнародного права. Підтримуючи та погоджуючись із такою думкою, звернемо увагу ще й на те, що окремі галузі міжнародного права мають свої особливості, які детермінують їх розвиток, пояснюють конфігурацію окремих інститутів. Визначення таких родових особливостей дозволить знайти місце для права захисту культурних цінностей в разі збройного конфлікту в системі курсу міжнародного права, а також допоможе краще зрозуміти природу його норм та фундамент на якому ґрунтується розвиток.

Ius in bello (з лат. – право війни) розвивалося як комплекс норм, якими регламентувалися засоби та методи ведення війни. Незручний з правової точки зору термін «війна» у XX столітті був замінений в доктрині та в міжнародних договорах на поняття «збройний конфлікт», а комплекс міжнародно-правових норм отримав назву право збройних конфліктів. Видатний вчений та громадський діяч, Ж. Пікте, досліджуючи міжнародне право збройних конфліктів, ввів сприйняту в подальшому та більш ємкісну назву для цієї галузі – міжнародне гуманітарне право. Нове формулювання назви стало вдалим відображенням об'єднання так званого права Гааги (що регламентувало те, що

найдавніше розумілося як *ius in bello*, а саме засоби та методи ведення збройного конфлікту), а також право Женеви (комплекс міжнародно-правових норм, яким захищалися жертви конфлікту). Ідея Пікте полягала не лише в поєднанні коректною та узагальнюючою назвою двох складових права війни, але й в зверненні уваги на головну мету цієї галузі міжнародного права – гуманізація збройного конфлікту [1, с. 12], пріоритетність зменшення страждань людини.

За місцем договірною закріплення норм щодо захисту культурних цінностей в разі збройного конфлікту, та за особливістю обстановки, коли такий захист гарантується їм міжнародним правом, приналежність комплексу гарантій, зобов'язань та норм, які забезпечують такий захист, до міжнародного гуманітарного права не викликає сумніву. З такою ж впевненістю можна сказати, що згаданий комплекс норм відповідає основним критеріям, що висувуються теорією права та теорією міжнародного права до подібних комплексів, щоб вони могли називатися інститутом [41, с. 112]. Міжнародне право захисту культурних цінностей в разі збройного конфлікту наповнюють якісно однонаправлені норми, ціллю яких є вирішення конкретної проблеми – проблеми гуманізації збройного конфлікту, попередження та усунення негативних його наслідків. Визначення місця в системі міжнародного права у вигляді інституту міжнародного гуманітарного права цілком логічне та відповідає об'єктивній дійсності його розвитку [12, с. 176].

Важливою особливістю розвитку комплексу міжнародно-правових норм щодо захисту культурних цінностей є розширення підстав такого захисту. Якщо в античність та середні віки підставою для захисту культурних цінностей, як правило, слугувало культове призначення об'єкту, а, крім того, бажання підтримати дисципліну у військах, то, з часом, важливою складовою стала турбота про недержавну власність. Вважалося, що від небезпек війни повинні бути захищені предмети, які не належать супротивнику. Після Французької революції кінця XVIII ст. набирають сили доктрини спільної культурної спадщини людства і національної культурної спадщини. З часом це призвело до безумовного визнання «культурної складової» в захист культурних цінностей, та

покладення її в основу міжнародно-правового регулювання. Тобто мета захисту стала трактуватися не тільки з точки зору важливості об'єктів культу чи приватної власності, але і з точки зору збереження частинки всесвітньої та національної культурної спадщини. Надалі така дворівнева мета обросла ще й третім рівнем – рівнем прав людини. Як ще буде проілюстровано в роботі, базові права людини є невід'ємними навіть під час збройного конфлікту. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 року називає право на культурний розвиток серед таких невід'ємних прав. У 2006 році, МЗС Грузії виступив з критикою діяльності російських миротворців на території Абхазії та Осетії через нецільове і варварське використання об'єктів культурної спадщини. В обґрунтування позиції були використані як конвенції про захист культурної спадщини та культурних цінностей, так і Пакт 1966 року. Як видається, приведений приклад є практичним підтвердженням трирівневості цілей турботи про культурні цінності на сучасному етапі. Цих три рівня турботи перекликаються із визначеними Дж. Х. Меррімен причинами існування суспільного інтересу в захисті культурних цінностей.

Приведений вище огляд розвитку причин посилення інтересу в міжнародно-правовому захисті культурних цінностей має на меті окреслення альтернативного погляду на систему норм, що стосуються захисту культурних цінностей в разі збройного конфлікту.

Достатньо укладеною (особливо, в менш вимогливій до теоретичної розстановки комплексів міжнародно-правових норм на чітко визначені місця в системі, західній науці міжнародного права) є думка про існування міжнародного культурного права. В англійськомовному варіанті назва цієї галузі звучить по різному: «Cultural Property Law», «Art Law», «Cultural Law», «Cultural Heritage Law», «International Law of the Protection of Cultural Property / Cultural Heritage» і т.ін. В вітчизняній науці міжнародного права, правничою школою Інституту держави та права ім. В.М. Корецького, вже тривалий час відстоюється думка про існування галузі міжнародного права, яку називають або «Міжнародне право охорони культурної спадщини/культурних цінностей» [42; 43], або

«Міжнародне культурне право» [44].

Висновки до розділу 2

Підсумовуючи дослідження питання місця міжнародного права захисту культурних цінностей в разі збройного конфлікту в системі міжнародного права, зупинимося на наступних моментах:

1. Міжнародне право захисту культурних цінностей в разі збройного конфлікту є інститутом міжнародного гуманітарного права і для нього характерні особливості останнього.

2. Існування широкої практики в рамках міжнародних кримінальних судів та трибуналів щодо захисту культурних цінностей в разі збройного конфлікту, так само як і існування культурних прав людини не є підставою для сумнівів щодо означеного в попередньому пункті місця інституту в системі міжнародного права. Цей факт варто сприймати як особливість міжнародного гуманітарного права, а також пояснювати через діалектичну єдність МГП, міжнародного кримінального права та міжнародного права прав людини.

Видається обґрунтованим твердження про формування нової галузі міжнародного права – права охорони культурних цінностей. Формування та розвиток цієї галузі справляє значний вплив на інститут міжнародного права захисту культурних цінностей в разі збройного конфлікту. Разом з тим, цей інститут залишається по своїй суті інститутом МГП, адже, за вдалим зауваженням В. Репецького, є проявом змагання гуманності та військової необхідності, йому притаманні особливості, характерні для міжнародного гуманітарного права. Можливість визначення приналежності одного і того ж інституту до двох галузей міжнародного права, потребує подальшого вивчення. З практичної точки зору подібне віднесення є достатньо умовним, адже формування структури галузей права є об'єктивним процесом, що не може бути чітко описаний простим розподілом норм по інститутам та галузям.

РОЗДІЛ 3

МІЖНАРОДНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗАХИСТУ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ У ЗВ'ЯЗКУ ЗІ ЗБРОЙНИМ КОНФЛІКТОМ

3.1. Тенденції розвитку міжнародних норм захисту культурних цінностей у зв'язку зі збройним конфліктом

Міжнародне право захисту культурних цінностей у зв'язку зі збройним конфліктом розвивається багато століть. Загальносвітовий консенсус щодо особливого ставлення до об'єктів, які мають освітнє, історичне, етнографічне, інше подібне значення для всього людства загалом та для кожної окремої держави зокрема, досягався шляхом тривалого осмислення видатними діячами різних історичних епох, того унікального сенсу, що такі об'єкти мають. Генеза міжнародно-правового захисту культурних цінностей на останніх двох етапах розвитку інституту має цілком однозначний вектор. Він полягає в посиленні міжнародно-правового та інституційного контролю за схоронністю цінностей культури. Таким поступальним рухом і можна пояснити імперативізацію та універсалізацію окремих норм міжнародного права щодо захисту культурних цінностей.

Своєю ціллю при дослідженні кодифікованого та некодифікованого звичаєвого міжнародного права захисту культурних цінностей в разі збройного конфлікту вбачаємо не доведення того, що окремі норми мають звичаєвий характер, але створення їх переліку. Окрім того, намагатимемося визначити приблизний момент зародження тих чи інших звичаїв, адже спори щодо культурних цінностей часто зачіпають історично віддалені події, що породжує необхідність достеменного визначення точки відліку. Останнє особливо важливе в світлі того, що аргументацію про початок існування міжнародно-правової норми активно використовують у одному із найбільших сучасних дипломатичних спорів стосовно культурних цінностей вивезених в зв'язку зі збройним конфліктом (мається на увазі ситуація із вивезеними до росії

культурними цінностями після Другої світової війни та претензіями різних країн Європи щодо них). Про важливість звернення уваги на початок відліку існування міжнародних норм зазначав М. Губер у відомій справі про Пальмовий острів. Згодом теза була реінтерпретована в справах Міжнародного суду ООН Коста-Ріка проти Нікарагуа та Франція проти США. Виключенням із правила про орієнтацію на сучасне для подій, що досліджуються право є ситуація з так званими *generic term*. Мається на увазі, що коли норми не могли не еволюціонувати з часом, орієнтуватися на них не варто [45].

Перед початком безпосереднього дослідження звичаєвого міжнародного права, звернемося до ще одного важливого теоретичного моменту. Звичаєве право на сьогодні існує, умовно кажучи, в «чистому» вигляді, а, також, в кодифікованому. Універсальні міжнародні договори містять достатньо багато норм, що мають звичаєвий характер. Творення міжнародного договірного права – процес кодифікації звичаїв та прогресивного їх розвитку. Проте кодифікація міжнародно-правової норми не видаляє її звичаєвого відповідника. Це важливо пам'ятати для того, щоб зрозуміти особливості дії не лише некодифікованих звичаїв, але й кодифікованих. Так як жодна із конвенцій щодо захисту культурних цінностей не здобула підписів усіх держав світу, то, визначення звичаєвої частини нормативів конвенцій, необхідне, з точки зору розуміння того мінімуму, який є обов'язковим навіть для не учасників договорів. В контексті згаданого, коментуючи позицію Англії, Дж. М. Зеліг справедливо відмічає, що для Британії долучення до Конвенції 1954 року є питанням престижу, а не зовнішньополітичного вибору, проте де факто положення цього документу й так виконуються та визнаються [46, с. 10].

Перш за все, говорячи про звичаєве міжнародне гуманітарне право, варто розглянути його консолідований випуск, що був здійснений МКЧХ [47, с. 8-15]. Розділ дванадцять загалом присвячується захисту історико-культурних надбань від загроз війни. У розділ вміщено чотири норми, що на розсуд МКЧХ безсумнівно є звичаєвими. Особливих доктринальних сумнівів щодо запропонованого МКЧХ переліку звичаєвих норм немає, а тому можливу

говорити про академічний консенсус щодо консолідації міжнародних звичаїв. Норма 38 стосується зобов'язання особливої поваги до об'єктів релігійного, благодійного, наукового чи мистецького призначення в тому випадку, коли такі об'єкти не використовуються як військові. Підтвердження існування *opinio juris* МКЧХ бачить в кодифікації положень щодо захисту цінностей культури в військових уставах та керівництвах великої кількості країн світу, а також в пеналізації зазіхань на них [48, с. 167].

Для збереження історичної справедливості, відмітимо, що окремі випадки спасіння культурних цінностей та їх комплексів в ситуаціях коли це не сприяло реалізації військової необхідності, були швидше ситуативними та спорадичними, що втім не зменшує їх значення. Для ілюстрації тези, наведемо приклад із наказу під № 68, виданого Д.Ейзенхауером: «якщо стоїть вибір між руйнуванням знаменитого будинку і спасінням життя нашої людини, життя солдата значно вище оцінюється, а будинок має бути знищеним».

Норма 39 зводу звичаєвого МГП забороняє використання цінностей, що мають велике значення для культурної спадщини кожного народу в цілях, що можуть привести до їх руйнування. Виключенням з правила є все ті ж випадки нагальної військової необхідності [48, с. 167]. Цитована норма є логічним продовженням зобов'язання поваги до культурних цінностей, адже опікується можливою загрозливою поведінкою іншої сторони конфлікту. *Opinio juris* проявляється в існуванні значної кількості інтерпретацій цієї норми в військових уставах різних країн. В справі Тадіча, також була звернута увага на недопустимість не лише атак на культурні цінності, але й їх «військового» використання. В Бюлетені Генерального секретаря ООН від 6 серпня 1999 року згадана норма згадується застосовно до збройних конфліктів неміжнародного характеру. Існування ж посилення на військову необхідність хоч і негативне, але, як і в випадку із нормою 38, обмежене кваліфікуючою ознакою такої необхідності – нагальністю.

Зобов'язання по реституції культурних цінностей зустрічається в низці універсальних міжнародних договорів, а також в багатьох двох- та

багатосторонніх угодах. Прив'язка навіть до універсального договору, втім, означала б те, що зобов'язання по реституції культурних цінностей діє лише для учасників відповідних договорів.

Постколоніальна реституція культурної власності справедливо може вважатися обов'язковою за звичаєвим міжнародним правом. Договори між Бельгією та Заїром, Португалією та Індонезією, Австралією та Папуа Новою Гвінеєю свідчать про добровільне покладення на себе колишніми метрополіями зобов'язань по реституції. Такі економічно та культурно не вигідні кроки пов'язані звичайно і з бажанням збереження політичного впливу на постколоніальні території, але вбачаємо в подібних договорах й *opinio juris*, усвідомлення державами такої практики як юридично обов'язкової.

Таким чином, комітет фахівців ЮНЕСКО, вивчаючи проблеми постколоніальної реституції звернув увагу на те, що запит щодо побідної реституції повинен поступати відносно об'єктів особливої соціокультурної ваги. Така позиція була підтримана в 1978 році Генеральною конференцією ЮНЕСКО у Відні [49, с. 63].

Зазначмо, що коментар ЮНЕСКО, дозволяє вдосконалити думку, що висловлювалась кількома абзацами вище стосовно звичаєвого характеру зобов'язання по реституції культурних цінностей колишнім колоніям. Подібне зобов'язання виникає лише щодо цінностей особливої ваги, таких, які є символами націй та народів, складають основу культурної спадщини та національної гордості.

Відповідаючи на складне питання ретроактивного застосування окремих норм міжнародного права, Комітет експертів ЮНЕСКО пішов навіть далі, вказавши, що зобов'язання щодо реституції культурних цінностей є загальновизнаною і добре відомою нормою *jus cogens*. Таку точку зору підтримує й професор Нафзігер. Л.-Ж. Роллет-Адріан, який доводить древність зобов'язання по реституції, згадуючи історичні приклади повернення культурних цінностей починаючи від Полібія і закінчуючи світовими війнами.

Реституція незаконно переміщених культурних цінностей наслідувала

Другу світову війну не тільки в розрізі ситуації з Німеччиною. Італія, наприклад, повинна була повернути окремі цінності Ефіопії та Югославії. Японія, зобов'язувалась повернути вивезенні з окупованого Китаю культурні цінності, зокрема, бібліотечні колекції. Війна Іраку проти Кувейту передувала широкомасштабній реституції цінностей до Кувейту.

В справах Мензель проти Ліста, Альтманн проти Австрії суд не лише досліджував Гаазьке положення 1907 року на предмет його застосовності до зобов'язання щодо реституції, але й вказав на незастосовність доктрини державного суверенітету до дій, які порушують звичаєве міжнародне право – незаконного переміщення культурних цінностей. Наслідком рішення є те, що неповернення культурних цінностей, незаконно вилучених під час збройного конфлікту, розглядалося як порушення міжнародного звичаєвого права.

Підсумовуючи аналіз «звичаєвості» зобов'язання щодо реституції, відзначимо, що навіть якщо не існує встановленої норми *jus cogens* щодо реституції культурних цінностей, звичаєва норма міжнародного права з цього питання існує напевно. Важливо відмітити, що якщо ця норма носить абсолютний характер в постконфліктній, повоєнній реституції, то при постколоніальній реституції важливою є також культурно-соціальне значення культурної власності, що передбачається до реституції [10].

Повертаючись до огляду звичаєвих норм міжнародного гуманітарного права, які опікуються схоронністю культурних цінностей, окремо зупинимось на неспеціальній нормі 30, якою забороняються акти, спрямовані проти духовних об'єктів. Ця норма встановлює абсолютне правило, що не має винятків. Уже розглядувана норма 38 містить серед інших і такий вид культурних цінностей як будови релігійного призначення. Як вже зазначалося, її дія обмежена випадками нагальної військової необхідності. В той самий час, абсолютність зобов'язання за статтею 30 означає особливий захист релігійних культурних цінностей.

У нинішніх умовах протистояння цивілізацій, міжнародне право має особливо уважно підійти до питання посилення захисту релігійних культурних цінностей. Двадцятирічна війна в Камбоджі, де основними цілями нападу були

саме об'єкти, що мають релігійне значення [50, с. 91-92], війна у колишній Югославії чітко проявили проблему захисту зокрема релігійних та історико-культурних цінностей. Культурні надбання релігійного характеру повинні захищатися і з огляду звичаєвого права прав людини. Декларація прав людини 1948 року, Пакт про економічні соціальні та культурні права 1966 року гарантують право на свободу віросповідання. Ця свобода не може бути реалізована без доступу до релігійних культурних цінностей. Декларація ООН про недопустимість всіх форм нетерпимості на ґрунті релігії чи інших вірувань містить як право на свободу віросповідання, так і право доступу до місць для здійснення цієї свободи. Окрім того, гарантується можливість навчати релігії чи віруванням в відповідних місцях. П. 2 ст. 4 згадуваного Пакту 1966 року містить перелік невід'ємних навіть під час збройного конфлікту прав людини, серед яких право на свободу релігії. Риторика п. 1 ст. 4 зводиться до того, що свобода релігії не підлягає лімітації навіть для підтримки національної безпеки і інших подібних ситуацій. Право прав людини, як відомо, не закінчується там де починається збройний конфлікт. Окрім очевидності з точки зору гуманізму, дане твердження має й прецедентне підтвердження. Так в справі Міжнародного суду ООН Про стіну на палестинській території, справі ЄСПЛ Луазідоу проти Туреччини [51, с. 113-115] було підтверджено обов'язковість дотримання основоположних прав людини під час збройного конфлікту. Декларація прав людини та Пакт 1966 року є безсумнівно актами, що кодифікували звичаєве міжнародне право. Саме тому, вважаємо, що захист релігійних культурних цінностей під час збройного конфлікту є беззаперечною та абсолютною за рівнем захисту звичаєвою нормою міжнародного права як з позицій міжнародного гуманітарного права, так і міжнародного права прав людини [51, с. 114].

Неоціненим в зводі звичаєвого МГП залишилося питання співвідношення захисту культурних цінностей в разі збройного конфлікту за Конвенцією 1954 року та Списком культурної спадщини ЮНЕСКО за Конвенцією ЮНЕСКО 1972 року. Про існування певної кореляції свідчить наприклад справа Штругара, що слухалась другою палатою МТБЮ та переглядалась його апеляційною палатою

в 2005 та 2008 роках відповідно. В справі вказувалося, що усвідомлення незаконності акту тим очевидніше, що об'єкт включений до Списку всесвітньої спадщини. На наш погляд, можна говорити про складений звичай особливо турботливого ставлення до культурних об'єктів, що перебувають в Списку. Окрім приведеного прикладу з рішення МТБЮ, варто згадати міжнародну реакцію на руйнування статуї Будди в Афганістані, на спалення древнього ринку в Алеппо (Сирія) [52] та інші приклади гостро негативної реакції держав та міжнародних організацій на загрози для Всесвітньої культурної спадщини. Справедливо постає питання співвіднесення особливого занепокоєння, що виражається в комюніке, заявах та резолюціях і реального зобов'язання більш шанобливого ставлення до об'єктів із Списку. На наш погляд, хоч практика з згаданого питання недостатньо сформована, очевидним є існування правила про посилені вимоги до воюючих щодо поваги до культурних цінностей, внесених до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Крім того, в розвиток цієї тези, вважаємо що посягання на об'єкт зі Списку є кваліфікуючою ознакою з точки зору індивідуальної кримінальної відповідальності. Об'єктивним критерієм для визнання запропонованої норми як звичаєвої є ситуації, де виявлялася особлива турбота про об'єкти всесвітньої спадщини (Афганістан, Камбоджа, Сирія, Єгипет, колишня Югославія і т. ін.) Суб'єктивний ж критерій проявляється в риторичі документів реагування на небезпеку чи пошкодження культурних об'єктів. Окрім того, належним доводом існування суб'єктивного критерію, або ж *opinio juris*, є рішення МТБЮ в справі Штругара та законодавство ряду країн [52].

Загальне визнання звичаєвого характеру норм у галузі захисту культурних цінностей у зв'язку зі збройним конфліктом знаходимо в численних прикладах міжнародної судової практики. Доктрина міжнародного права також одностайна в тому, що положення Конвенції 1954 уже стали частиною міжнародного звичаєвого права[] Відсутній консенсус лише щодо їх чіткого переліку. Запропонований аналіз міжнародного гуманітарного права, консолідованого МКЧХ, дозволяє зорієнтуватися в питанні [53, с. 281].

До відомої міри абстрагуючись, положення Конвенції 1954 можливо розділити на 2 великі групи: зобов'язання фактичні та зобов'язання процедурно-забезпечуючі. До перших ми відносимо зобов'язання поваги, охорони (маркування, транспортування і т.д.), недопустимості репресалій і т. ін. Що ж до другої групи, то вона включає ряд норм, які передбачають процедуру виконання Конвенції, вирішення спорів, допомоги зі сторони ЮНЕСКО, включення до Реєстру культурних цінностей що знаходяться під спеціальним захистом. Норми останньої навряд чи можна вважати такими, що мають звичаєвий характер, швидше вони виступають орієнтирами і достатньо широко визнаною формою реалізації інших норм міжнародного права захисту культурних цінностей.

Зобов'язання вживати заходи щодо захисту культурних цінностей в мирний час важко назвати звичаєвими. Вчений ставить під сумнів існування суб'єктивного, або як його ще називає М. Шоу, психологічного критерію. Незважаючи на численні приклади із практики, де державами вживалися заходи щодо попередження руйнування власних культурних об'єктів та колекцій, їх активність в цьому напрямку не була викликана міркуваннями обов'язковості [54, с. 316-319]. Якщо розглядати дану тезу виключно в позитивному контексті (тобто суворо з точки зору дотримання державами зобов'язання), то й справді виникають сумніви в існуванні суб'єктивного елементу. Проте, є сенс розглядати «мирні зобов'язання» і в негативному контексті (тобто з точки зору відповідальності за невиконання, можливості звернення за захистом в разі, якщо противником в конфлікті буде порушено зобов'язання). В цьому разі, як нам видається, можливо говорити про виконання двох критеріїв міжнародно-правового звичаю. Запропонований професором з Кембриджу перелік звичаєвих норм міжнародного права щодо захисту культурних цінностей практично повністю збігається із тим, що називаємо тут фактичними зобов'язаннями. Проте для доведення звичаєвого їх характеру О'Кіфі часто використовує формулювання ближчі до Гаазького положення чи Женевських конвенцій 1949 року, як документів, які значно частіше коментувалися та цитувалися в судових рішеннях [54, с. 318]. Запропонована австралійським науковцем класифікація

включає слідуючі норми: заборона робити культурні цінності об'єктами атак, заборона навмисного завдання шкоди історико-культурним цінностям, запобіжні заходи, заборона ворожих актів, відмінних від атак, заборона використання в військових цілях, заборона вжиття репресалій, заборона руйнування, зобов'язання забороняти, припиняти та попереджати крадіжки, руйнування, захоплення та вандалізму, зобов'язання під час окупації.

3.2. Неспеціальний договірний міжнародно-правовий захист культурних цінностей у зв'язку зі збройним конфліктом

Регулювання будь якого питання за допомогою правових засобів можна умовно розділити на спеціальне та неспеціальне. Перше, в сфері захисту культурних цінностей в зв'язку зі збройним конфліктом, пов'язане із Конвенцією 1954 та протоколами до неї. Друге – із окремими міжнародними договорами з захисту культурної спадщини, а, також, загальними договорами з міжнародного гуманітарного права. В даному параграфі дослідимо застосовність неспеціальних конвенцій до захисту культурних цінностей у зв'язку зі збройним конфліктом.

У 1970 році було майже закінчено десятилітню працю з підготовки проекту Конвенції щодо заходів направлених на заборону та попередження незаконного переміщення та передачі права власності щодо історико-культурних надбань. зазначена конвенція являється другим універсальним договором, котрим планувалося забезпечити збереження історико-культурних цінностей. Її дія поширюється на час збройного конфлікту, після конфліктний період та мирний час. Конвенція є «несамореалізуємим» договором, тобто її положення виконуються за допомогою прийняття відповідних імплементаційних заходів державами-сторонами [55, с. 374-376].

Конвенція 1970 р. використовує альтернативне та менш логічне визначення культурних цінностей порівняно із Конвенцією 1954 року. На наш погляд, таке явище є негативним з точки зору найбільш приближеної до ідеалу

системи міжнародно-правового захисту культурних цінностей, проте особливих труднощів в плані практичного застосування Конвенції 1970 року різниця в конвенційних конструкціях центральної дефініції не викличе. Справа в тому, що визначення культурних цінностей в договорі є лише орієнтиром, який покликаний допомогти в навігації конвенцією, але не є абсолютно обов'язковим для всіх держав. Держави можуть на власний розсуд в рамках цілком загальних меж, встановлених в ст. 1 Конвенції, визначати, що для них є археологічна, історична, літературна, мистецька чи наукова цінність. Важливо також відзначити, що Конвенція стосується лише рухомих культурних цінностей [55, с. 377].

Незважаючи на дефініційну різницю, положення Конвенції застосовуються в разі збройного конфлікту та можуть виступати додатковими захисними механізмами у додачу до першого Протоколу 1954 р.

Ст. 3 Конвенції передбачає заборону ввозу, вивозу та передачі права власності на культурні цінності, здійснене з порушенням національного законодавства країни-члена. Національна відсилка є проявом неможливості договору до самореалізації, про що говорилося вище. Положення ст. 3 є важливим елементом системи захисту культурних цінностей у зв'язку зі збройним конфліктом, адже накладає на держави зобов'язання по розвитку національного законодавства в напрямку максимального утруднення незаконного перетину культурними цінностями кордону, що є постійним супровідником збройних конфліктів.

11 ст. Конвенції 1970 року більш специфічно стосується збройного конфлікту – вона містить, як виняток, пряме положення про заборону вивозу культурних цінностей із окупованої території. Конвенційне зобов'язання держав по недопущенню вивозу культурних цінностей вважаємо корисним та важливим з точки зору цілісної системи міжнародно-правового захисту культурних цінностей. З однієї сторони, воно дозволяє розширити кількість держав, які в договірному порядку погодились дотримуватись подібної заборони, а з іншої, забезпечити додатковий інструментарій для реагування на можливі порушення

цілісності культурної спадщини.

В ст.ст. 5-8 Конвенції ЮНЕСКО 1970 року закладені механізми досягнення її цілей, що полягають в:

сприянні розробці проектів законодавчих і регламентуючих текстів, що забезпечують захист культурної спадщини і, зокрема, припинення незаконних ввезення, вивезення та передачі права власності на важливі культурні цінності (ст. 5);

складанні та оновленні на базі національного охоронного реєстру переліку важливих культурних цінностей, державних і приватних, вивіз яких означав би значне збіднення національної культурної спадщини (ст. 5);

сприянні розвитку або створення наукових і технічних установ (музеї, бібліотеки, архіви, лабораторії, майстерні тощо), необхідних для збереження і популяризації культурних цінностей (ст. 5);

організації контролю за археологічними розкопками, забезпечення збереження «*in situ*» (на своєму місці) певних культурних цінностей і охорони деяких районів, що залишаються для майбутніх археологічних розкопок (ст. 5);

здійсненні виховної діяльності з метою пробудження і зміцнення поваги до культурного надбання всіх держав і популяризації положень цієї Конвенції (ст. 5);

встановленні відповідного свідоцтва, яким держава-експортер засвідчує, що вона дала дозвіл на вивезення однієї або декількох культурних цінностей (ст. 6);

забороні вивезення зі своєї території культурних цінностей, до яких не прикладене вищезгадане свідоцтво (ст. 6);

прийнятті всіх необхідних заходів, відповідно до національного законодавства, спрямованих на запобігання придбання музеями та іншими налогічними установами, культурних цінностей, що походять з іншої держави-учасниці Конвенції, які були незаконно вивезені (ст. 7);

забороні ввезення культурних цінностей, викрадених з музею або релігійного чи світського історичного пам'ятника іншої держави - учасниці

Конвенції (ст. 7);

прийнятті відповідних кроків на вимогу держави-учасниці для виявлення і повернення будь-якої подібної культурної цінності (ст. 7);

зобов'язанні піддавати кримінальному або адміністративному покаранню осіб, відповідальних за порушення заборон, передбачених в ст.ст. 6 та 7 (ст. 8).

Як бачимо, ширина реалізаційних заходів, що можуть та мають вживатися державами-сторонами Конвенції 1970 року достатньо велика. Хоча, очевидно, що зазначений договір є абсолютно самостійним документом, він відіграє велике значення в контексті комплексної охорони культурних цінностей в зв'язку з збройним конфліктом забезпечуючи додаткові механізми для реакції на порушення цілісності культурної спадщини.

Ще одним важливим міжнародним договором, про який необхідно згадати, досліджуючи захист культурних цінностей в зв'язку з збройним конфліктом є Конвенція про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини 1972 року. Звертаючись до співвіднесення дефініції культурної спадщини, приведеного в договорі, слід відразу відмітити, що вона стосується лише нерухомої культурної власності, що виправдано з точки зору цілі Конвенції.

Важливість для захисту культурних цінностей у зв'язку зі збройним конфліктом полягає перш за все у прокламації важливості охорони загальної культурної спадщини людства, збереження унікальних та незамінних цінностей. Подібне зауваження, зроблене в преамбулі договору, є свідчення прогресу вимог до держав щодо збереження власної культурної спадщини та повагу до відповідної спадщини інших держав. Це відображається на практиці держав по захисту культурних цінностей в зв'язку з збройним конфліктом та сприйнятті положень Конвенції 1954 року як таких, що мають відповідники в звичаєвому міжнародному праві.

Якщо відійти від абстракції попереднього абзацу та звернутись до більш конкретного аналізу положень Конвенції 1972 року, знайдемо лише одну статтю, що повинна застосовуватися в випадку збройного конфлікту. Йдеться про ст. 6, яка вимагає повагу до культурної спадщини інших держав, визнання його

загальним спадком, задля якого необхідна співпраця всього світового співтовариства. Відповідно щодо коментаря Г.Гардуччі, це означає в тому числі, що без погодження Країни Б, Країна А не може прийняти ніяких інтервенційних заходів збереження історико-культурних цінностей [56, с. 119]. В ч. 3 статті передбачається й те, що повинно допомогти в реалізації припису – вказується на зобов'язання держав не приймати жодних дій які прямо чи опосередковано могли б нанести шкоду культурній спадщині іншої держави. В цьому зв'язку позитивно вважаємо практику, яку розвиває Комітет всесвітньої спадщини, який в напружених ситуаціях намагається отримати запевнення учасників Конвенції, яких стосується спірна ситуація, щодо невжиття негативних для культурних об'єктів інших країн заходів. Подібне мало місце в ситуації коли Судан своїми діями ризикував завдати шкоду п'яти об'єктам Всесвітньої спадщини Демократичної республіки Конго [56, с. 120].

Іноді, досліджуючи можливість застосування Конвенції 1972 року до захисту культурних цінностей в зв'язку зі збройним конфліктом говорять про важливість Списку культурної спадщини ЮНЕСКО. Це питання уже кілька разів підіймалося в роботі, а тому не будемо адресувати його тут ще раз.

Звертаючись до прийнятих в 1977 році Додаткових протоколів до Женевських конвенцій 1949 року, знаходимо в них дві майже ідентичні норми щодо захисту культурних цінностей. Попередньо необхідно відмітити, що в ст. 48 та ст. 52 Протоколу I містяться й загальні норми про захист цивільної власності (в Протоколі II загальні норми щодо цивільних об'єктів відсутні). Вони працюють в тому разі, коли не виконуються висунуті спеціальними нормами вимоги щодо належності об'єктів охорони до культурної чи духовної спадщини народів. До загальних можна віднести й ст. 51 про заборону не вибіркових атак на цивільні об'єкти, та ст. 57 про утримання від атак, що можуть призвести до випадкових жертв. При всій своїй загальності, ці норми доповнюють положення спеціальних і не є прикладом *lex generalis* по відношенню до останніх.

Висновки до розділу 3

Переходячи до аналізу спеціальних норм, відзначимо, що ними є ст. 53 Протоколу I та ст. 16 Протоколу II, що мають однакові назви – «Захист культурних цінностей і місць відправлення культу». В обох статтях присутні відсилки до Конвенції 1954 року із вказівкою про неможливість обмеження положень останньої сформульованими в протоколах нормами. Незважаючи на те, що питання посилення на Конвенцію 1954 викликало певні спори [57, с. 214], можна сказати, що така артикуляція статей є загальною розповсюдженою практикою формулювання стислих юридичних норм, більш детальний варіант яких міститься в іншому договорі. Як видно із назв статей, в них окрім норм про культурні цінності містяться й охоронні гарантії для місць відправлення культу. Спочатку це неоднозначно сприймалося учасниками Конференції, але згодом знайшло своє сучасне формулювання. В ст. 53 Протоколу I міститься посилення не лише на Гаазьку конвенцію, але й на інші міжнародні договори. Останній вираз можливо трактувати в двох напрямках: звуженому (маючи на увазі лише гуманітарні конвенції, перш за все Гаазькі конвенції 1899 та 1907 рр.) та розширено (включаючи сюди й універсальні конвенції по захисту культурної спадщини 1970 та 1972 рр.) [57, с. 214-215].

Відтак, додатковий протокол II являється продуктом більшого компромісу, він містить значно меншу кількість обмежень ведення збройних дій ніж Протокол I, а тому й вимоги стосовно захисту культурних цінностей в ньому менш жорсткі.

Отже, можна стверджувати, що звичаєві міжнародно-правові норми щодо захисту культурних цінностей в разі збройного конфлікту з'явилися кілька століть тому. Точну дату їх появи вказати важко, але очевидно, що посилення на небажаність руйнування об'єктів культури та їх розкрадання в працях видатних міжнародників (Г. Гроція, А. Джентілі, Е. де Ваттеля) хоча б під час несправедливих війн, вказує на існування певного мінімального рівня погодження щодо забезпечення захисту культурних цінностей.

ВИСНОВКИ

У роботі наведене теоретичне узагальнення і нове вирішення наукового завдання що розкриває механізми міжнародного регулювання захисту культурних цінностей у зв'язку зі збройним конфліктом, розвиток сучасного стану та тенденцій його еволюції. Вагомими науковими та практичними результатами кваліфікаційної роботи є слідуючі положення:

Історичний процес становлення міжнародно-правового захисту культурних цінностей складається з трьох етапів: 1) передісторія міжнародно-правового захисту культурних цінностей у зв'язку зі збройним конфліктом (від найдавніших часів до Французької революції кінця XVIII ст.); 2) етап неофіційного міжнародно-правового регулювання (від Французької революції до Першої Гаазької конференції миру 1899 р.); 3) етап універсального міжнародно-правового регулювання: а) загальне універсальне регулювання питання (1899-1954 рр.); б) спеціальне універсальне регулювання (з 1954 р., – року прийняття Конвенції 1954, – і до сьогодні).

У сучасному міжнародному розумінні є кілька термінів для визначення об'єктів культури. Категорія, що використовують для позначення сукупності культурно значимих об'єктів у міжнародному праві (культурні цінності), не є всеохоплюючим поняттям. Більш точним, із бачення міжконвенційної одноманітності та розкриття багатоаспектної природи категорії, є категорія «культурна спадщина». Історико-культурні цінності в їх міжнародній інтерпретації є частиною культурного надбання та спадщини, представленої незамінними предметами, що мають художнє, історичне, археологічне, етнографічне або наукове значення.

Міжнародне право захисту культурних цінностей у зв'язку зі збройним конфліктом є інститутом міжнародного публічного права, становлення та розвиток якого детерміноване розвитком публічного інтересу щодо захисту культурних об'єктів. Існування публічного інтересу щодо захисту культурних цінностей у зв'язку зі збройним конфліктом пояснює універсальність

міжнародних норм щодо подібного захисту, вказує на місце міжнародного права захисту культурних цінностей у зв'язку зі збройним конфліктом у системі міжнародного права, доводить існування психологічної складової міжнародного звичаю, визначає межі співпраці держав щодо захисту культурних цінностей у зв'язку зі збройним конфліктом.

Міжнародне регулювання захисту культурних цінностей у зв'язку із збройним конфліктом представлене договірними та звичаєвими нормами. У консультативному висновку Міжнародного суду ООН у справі про легальність застосування ядерної зброї міститься посилання на Конвенцію 1954, вказується, що окремі найголовніші її положення є звичаєвими нормами. Наповнення Конвенції 1954 умовно поділяється на зобов'язання фактичні та зобов'язання процедурно-забезпечуючі. Другу групу складають норми, які допомагають в реалізації норм групи першої. Їх доречно трактувати, як орієнтири, але не кодифіковані звичаї. Питанням звичаєвого характеру окремих положень щодо захисту культурних цінностей приділялася увага в рамках Нюрнберзького трибуналу та МТКЮ, рішеннях судів США тощо.

Своєрідною особливістю розвитку певних норм щодо захисту культурних цінностей є ампліфікація звичаєвих норм, що розуміється як тенденція до зростання їх юридичної сили.

Механізми контролю за виконанням Конвенції 1954 доцільно поділити на конвенційні та позаконвенційні, до яких відноситься практика особистих представників Гендиректора ЮНЕСКО та моніторинг військових кампаній з боку ЮНЕСКО. Доцільним видається також розвиток інституту незалежних представників на зразок представників від Міжнародного комітету Червоного Хреста, оскільки практика доводить складність доступу спеціалістів ЮНЕСКО у зони збройних конфліктів, навіть у ті, що контролюються миротворчими силами ООН.

Наголосімо, що реституцію культурних цінностей доцільно розуміти (включаючи компенсаторну реституцію). Виділяється три модифікації даної реституції: Версальська, Ризька та Берлінська. Версальською

модифікацією названо встановлені після Першої світової війни правила щодо компенсаторної реституції, якими передбачалась можливість заміни культурних цінностей лише в разі їх знищення. Під Ризькою модифікацією розуміються встановлені Ризьким мирним договором 1921 року основи реституції, де компенсаторна реституція визнається як можлива в разі входження окремих об'єктів до цілісних колекцій. Берлінською модифікацією названо процедуру, введену в дію рішеннями Чотирьохсторонньої комісії та мирними договорами з союзниками нацистської Німеччини, що полягала в можливості заміни як знищених, так і безслідно втрачених предметів культури.

Якщо говорити про захист культурних цінностей на територіях, котрі окупувала росія, то, безперечно, можливості України тут доволі обмежені, і зусилля нашої країни мають спрямовуватися на вжиття заходів щодо майбутнього повернення історико-культурних цінностей, які, до речі, всупереч нормам міжнародного права вивозяться країною агресором із тимчасово окупованих територій.

Таким чином, під час війни актуально приділяти увагу на збереження та реституцію культурної спадщини. Загалом правове регулювання захисту та збереження культурних цінностей в умовах війни здійснюється на міжнародному рівні, а крім того на рівні національного права. Відтак, норми міжнародного права зобов'язують країни підготувати у мирний час охорону культурних цінностей, розміщених на власній території, від можливих наслідків збройного конфлікту. Також окрім відповідної міжнародно-правової бази захист культурних надбань в воєнних умовах потребує як значних ресурсів так організаційного забезпечення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Репецький В. Лисик В. Міжнародне гуманітарне право: підручник. К. : Знання, 2007. 372 с.
2. Кулакова Н.В. Генезис міжнародного законодавства щодо охорони об'єктів культурної спадщини // Право і суспільство. 2015. № 2. С. 222–223.
3. Кот Сергій. «Культурні цінності»: поняття і термін у контексті повернення та реституції предметів культури // Праці Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. Вип. 20. К.: УТОПІК, 2011. С. 10–27.
4. Буньон Ф. Становлення правового захисту культурних цінностей у випадку збройного конфлікту. К.: 2004. С. 3-15.
5. Майстренко Ю. Реституція культурних цінностей: міжнародно-правовий аспект. URL : http://5ka.su/ref/law/0_object27081.html.
6. Руссо Ж. Про суспільний договір. Трактати / Жан-Жак Руссо ; пер. с фр. К. : КАНОН-прес, 1998. 416 с.
7. Schwarzenberger G. International Law as applied by International Courts and Tribunals / Schwarzenberger. – London: Steven & Sons Limited, 1968. 824 p.
8. O'Keefe Roger. The Protection of Cultural Property in Armed Conflict. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. P. 101–111, 207–219.
9. Реріх Н. Листи щоденника К. : МЦР, 1996. Т. 3. 710 с.
10. Дацків І. Втрати Україною історико-культурного надбання в роки Другої світової війни // Міжнародний науковий конгрес „Українська наука на порозі ХХІ ст.” Чернівці: Рута. 2001. Т.2. С.153-157.
11. Бєкяшев К. Міжнародне публічне право. К. : Проспект, 2005. 1008 с.
12. Дацків І. Науково-практичні аспекти повернення в Україну її історико-культурних надбань, переміщених у роки Другої світової війни // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. Вип.1. Тернопіль. 2003. С.174-178.

13. Дацків І., Полич М. Загальнотеоретичні аспекти міжнародного захисту історико-культурних надбань у зв'язку зі збройними конфліктами // *Slovak international scientific journal*. № 59, 2021. С. 3–7.
14. Буньон Ф. Становлення правового захисту культурних цінностей у випадку збройного конфлікту. К.: 2004. С. 3-15.
15. Бехруз Х. Порівняльне правознавство: посібник О. : Фенікс, 2008. 502 с.
16. Денисенко Г.Г. Культурна спадщина у формуванні історичної пам'яті. К.: Інститут історії України НАН України, 2018. 319 с.
17. Коваль Д. В ім'я мистецтва: міжнародно-правовий контекстуальний аналіз захисту культурних цінностей у зв'язку зі збройним конфліктом. Одеса: Фенікс. 330 с.
18. Helleni A. The 1954 Hague Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict : An Historic Analysis // *International Journal Legal Info*. 2000. №28. Р. 3–50.
19. Татіївська І.П. Аспекти захисту і збереження національних культурних цінностей в умовах воєнного конфлікту // *Праці Центру пам'яткознавства: Зб. наук. праць. Вип. 32*. К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2017. С. 5–12.
20. Van Houtte Hans, Delmartino Bart, Yi Iasson. Post-War Restoration of Property Rights under International Law. Volume I: Institutional Features and Substantive Law. Cambridge: Cambridge University Press, 2008. 359 p.
21. Grimsted P.K. Trophies of War and Empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution. Cambridge: Harvard University Press, 2001. 749 p.
22. Константинов А. С. Реституція культурних цінностей і міжнародні конференції. URL : <http://www.ref.by/refs/51/34577/1.html>
23. Дмитрієв А., Дмитрієва Ю. Задорожній О. Історія міжнародного права. К. : Вид. дім «Промінь», 2008. 384 с.

- 24.Коваль Д. О. Розвиток міжнародно-правового захисту культурних цінностей під час збройного конфлікту до 1815 року. Марку Єфимовичу Черкесу – 80 : статті Одеса : Фенікс, 2011. С. 253–266.
- 25.Nicholas Lynne H. The Rape of Europa: The Fate of Europe's Treasures in the Third Reich and the Second World War, London: Macmillan, Basingstoke, 1994. 498 p.
- 26.Laws and Customs of War on Land (Hague II). July 29, 1899. // The Avalon Project. Documents in Law, History and Diplomacy. URL : http://avalon.law.yale.edu/19th_century/hague02.asp.
- 27.Adaptation to Maritime Warfare of Principles of Geneva Convention of 1864 (Hague, III). July 29, 1899 // The Avalon Project. Documents in Law, History and Diplomacy URL : http://avalon.law.yale.edu/19th_century/hague993.asp
- 28.Богуславский М. Міжнародна охорона культурних цінностей К. : Міжнародні відносини, 1999. 168 с.
- 29.Кот С. Повернення та реституція культурних цінностей: світові тенденції і виклики для України //Academia. Terra Historiae. Студії на пошану В. Смолія. У 2-х кн. – Кн. 2: Простори історика / Відп. ред. Г. Боряк. НАН України. Інститут історії України, ДУ "Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України". К., 2020. 656 с.
- 30.Зелінська Н. Міжнародні злочини і міжнародна злочинність: монографія. О. : Юрид. л-ра, 2006. 568 с.
- 31.Каткова Т. Історичний огляд правової регламентації захисту культурних цінностей та об'єктів під час війни та збройних конфліктів // Актуальні проблеми політики : збірн.наук.праць. 2010. №39. С. 574-582.
- 32.Баренбойм П., Захаров А. Пакт Рериха в ХХІ столітті. К. : Знання, 2019. 160 с.
- 33.Коваль М. Доля цінностей української культури, або залишковий принцип евакуації// Українська культура. 1994. № 9-10
- 34.Conventional response of the international community within UNESCO: The 1954 Hague Convention and its two Protocols (1954 and 1999) Paris :

- UNESCO, 2008. 214 p. (Protect cultural property in the event of armed conflict). (CLT/CIH/MCO/2008/PI/69/REV).
35. Дацків І. Загальнотеоретичні аспекти міжнародного захисту історико-культурних надбань у зв'язку зі збройними конфліктами // *Slovak international scientific journal*. № 59, 2021. С. 3–7.
 36. Cottrell E. Keeping the Barbarians outside the Gate: Toward a Comprehensive International Agreement Protecting Cultural Property // *Chicago Journal of International Law*. 2009. №9. Р. 3–43.
 37. Bertrand Russell Vietnam War Crimes Tribunal URL : <http://911review.org/Wget/www.homeusers.prestel.co.uk/littleton/v1tribun.htm>
 38. Grimsted P.K. *Trophies of War and Empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution*. Cambridge: Harvard University Press, 2001. 749 p.
 39. Договір про захист художніх і наукових закладів та історичних пам'яток (Пакт Реріха) : Міжнародний документ від 15.04.1935. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_191#Text
 40. Скакун О. *Теорія держави і права*. К.: Правова Єдність, 2013. 524 с.
 41. Акуленко В., Максимов В. За принципом європейської спільності: Охорона культурних цінностей у конвенціях Ради Європи // *Політика і час*. 1999. № 4. С.44-49.
 42. Акуленко В. І. *Міжнародне право охорони культурних цінностей та його імплементація у внутрішньому праві України: Монографія*. К.: ТОВ «ВО «Юстиніан», 2022. 608 с.
 43. *Україна в міжнародно-правових відносинах* / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М.Корецького / [відп.ред. Ю.С. Шемшученко, упоряд. В.І. Акуленко]. К., 1996. С. 3-14
 44. Aegean Sea Continental Shelf (Greece v. Turk.): International Court of Justice (ICJ), Judgment 11 September 1976 URL : <http://www.icj-cij.org/docket/files/62/9481.pdf>

45. Zelig J. Recovering Iraq's Cultural Property: What Can Be Done to Prevent Illicit Trafficking / J. M. Zelig // Brooklyn Journal of International Law. – 2005. – №31. – P. 3–48.
46. Звичаєві норми міжнародного гуманітарного права // Український журнал міжнародного права. 2023. № 2. С. 7-16.
47. Мельниченко Н. Захист культурних цінностей під час війни: український вимір // Право України. 2024 № 1. С. 79–87.
48. Museum A Quarterly Review published by Unesco. Revue trimestrielle publiée par l'Unesco. – Paris : United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. Vol. XXXI, No. I, 1979. – 380 p.
49. Клеман Е., Кінію Ф. Захист культурних цінностей під час війни у відповідності до Гаазьких конвенцій 1954 р. К. 2014. С. 91-100.
50. Marchukov D. Private Military Combatants: A Modern Trend in the Ancient Craft // Український часопис міжнародного права. 2005. №2. С. 112–117.
51. Руйнування стародавнього ринку Алеппо // UNESCO official web site. – 2022. URL: http://www.unesco.org/new/ru/media-services/single-view/news/unesco_director_general_deplores_destruction_of_ancient_aleppo_markets_a_world_heritage_site/#.UswNffvIPcw.
52. Phuong C. The Protection of Iraqi Cultural Property // International Law & Comparative Law Quarterly. 2004. №53. P. 980–1013.
53. O'Keefe R. The protection of cultural property in armed conflict. Cambridge : Cambridge University Press, 2006. 430 p.
54. Томан Джирі. Захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту. К.: Либідь, 2015. 542 с.
55. Francioni F. 263. The 1972 World Heritage Convention. A Commentary / Francesco Francioni. – Oxford: Oxford University Press, 2008. 602 p.
56. Official Records of the diplomatic Conference of the Reaffirmation and Development of the international humanitarian law applicable in armed conflicts. CDDH/SR.42 Berne: Federal Political Department, 1978. 420 p.

57. Кошиков Д.О. Правові аспекти захисту культурних цінностей в умовах збройної агресії російської федерації // *Juris Europensis Scientia*, 2022. № 6. С. 48-52.
58. Кушик А. М. До питання міжнародного захисту культурних цінностей у воєнний час // Цифровізація науки та сучасні тренди її розвитку: матеріали VII Міжнародної студентської наукової конференції, м. Полтава, 27 вересня, 2024 рік / ГО «Молодіжна наукова ліга». Вінниця: ТОВ «УКРЛОГОСГруп», 2024. С. 72–73.
59. Кушик А.М. Міжнародний захист історико-культурних цінностей під час збройних конфліктів // IV Міжнародні наукові читання імені Богдана Гаврилишина: збірник матеріалів (м. Тернопіль, 28 листопада 2024 року. Тернопіль: ЗУНУ, 2024.